ૐ

શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અધ્યાય બીજો

ગીતાનો પહેલો અધ્યાય એટલે ગીતાની પ્રવેશિકા. એના પ્રારંભમાં પથિકને પ્રતીત થનારી મૂંઝવણોનું ચિત્રણ છે. લડવાવાળા તો બધા કૌરવો અને પાંડવો બંને હતા, પરંતુ સંશય માત્ર અર્જુનને જ થાય છે. અનુરાગ એટલે જ અર્જુન. ઈષ્ટને અનુરૂપ રાગ જ પથિકને ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો સંઘર્ષ પ્રેરે છે. અનુરાગ એટલે પ્રેમ પ્રારંભની કક્ષા છે. પૂજ્ય મહારાજજી કહેતા : ''સદ્‌ગૃહસ્થને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેતાં રહેતાં ગ્લાનિ ઉદ્‌ભવે, અશ્રુપાત થવા લાગે, કંઠ રૂંધાઈ જાય તો સમજી લેવુ કે ત્યાં હવે ભજનનો આરંભ થઈ ગયો.'' પ્રેમમાં — અનુરાગમાં આ બધું આવી જાય છે. તેમાં ધર્મ, નિયમ,સત્સંગ, ભાવ બધું જ હશે.

ભક્તિ એટલે કે અનુરાગના પ્રથમ ચરણમાં સ્વજનો તરફનો મોહ બાધક થાય છે. પહેલાં સૌ કોઈ ઈચ્છે છે કે એ પરમ સત્યને પ્રાપ્ત કરી લઈએ, પરંતુ આગળ વધતાં સૌને દેખાય છે કે આ બધા મીઠા સંબંધોનો ત્યાગ કરવો પડશે ત્યારે સૌ હતાશ થાય છે. પહેલાં પોતે જેને ધર્મ, કર્મ માનીને કરતો હતો એટલામાં જ તે સંતોષ માનવા લાગે છે. પોતાના મોહના સમર્થન માટે તે પ્રચલિત રૂઢિઓનું પ્રમાણ પણ રજૂ કરે છે, જેમ અર્જુને કહ્યું કે, ''કુલધર્મ સનાતન'' છે. યુદ્ધથી સનાતન ધર્મનો લોપ થશે, કુલક્ષય થશે, સ્વચ્છંદાચાર ફેલાશે. આ અર્જુનનો ઉત્તર ન હતો, પરંતુ સદ્‌ગુરુ મળ્યા પૂર્વે અપનાવાયેલી એક ખોટી રીત માત્ર હતી.

આવી જ ખોટી પદ્ધતિમાં ફસાઈને માનવી જુદા જુદા ધર્મ, અનેક સંપ્રદાય, નાનામોટાં જૂથો અને અસંખ્ય જાતિઓની રચના કરી લે છે. કોઈ નાક દબાવે છે, તો કોઈ કાન વીંધે છે, કોઈને અડવામાત્રથી ધર્મ નષ્ટ થઈ જાય છે, તો ક્યાંક રોટી-પાણીથી ધર્મ નષ્ટ થઈ જાય છે. તો શું અડવું- આભડવું એ દોષ છે ? કદાપિ નહિ. દોષ આપણા આ ભ્રમ ફેલાવનારાઓનો છે. ધર્મના નામે આપણે કુરીતિઓ, કુરિવાજોનો ભોગ થયા છીએ, તેથી દોષ આપણો છે.

મહાત્મા બુદ્ધના સમયમાં કેશ-કંબલ નામનો એક સંપ્રદાય હતો, જેમાં કેશને વધારી, તેનો કામળાની માફક ઉપયોગ કરવો તેને પૂર્ણતાનો માપદંડ માનવામાં આવતો. કોઈ ગૌવ્રતિક (ગાયની જેમ રહેનારો) હતો, તો કોઈ "કુક્કુરવ્રતિક" (કૂતરાની જેમ ખાનાર, પીનાર કે રહેનાર) હતો. બ્રહ્મવિદ્યાને આ કશા સાથે સંબંધ નથી. સંપ્રદાયો અને કુરિવાજો— રૂઢિઓ પહેલાં પણ હતાં, આજ પણ છે. ઠીક તે જ પ્રમાણે કૃષ્ણકાળમાં પણ સંપ્રદાયો હતા અને કુરિવાજો— રૂઢિઓ પણ હતા. તેમાંના એકાદ કુરિવાજનો શિકાર અર્જુન પણ થયો હતો. તેણે ચાર તર્ક રજૂ કર્યા (૧) "યુદ્ધથી સનાતન ધર્મ નષ્ટ થઈ જશે.", (૨) "વર્ણસંકર પ્રજા પેદા થશે.", (૩) "પિંડોદક ક્રિયાનો લોપ થશે" અને (૪) "અમે લોકો કુલક્ષય દ્વારા મહાન પાપ કરવા તત્પર થયા છીએ." આ બાબતમાં યોગેશ્વર કૃષ્ણે કહ્યું :

संजय उवाच :-

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે કરુણાસભર, અશ્રુપૂર્ણ, વ્યાકુળ નેત્રોવાળા તે અર્જુન પ્રતિ 'મધુસૂદન' એટલે કે મદનો વિનાશ કરનાર ભગવાને આ પ્રમાણે વચન કહ્યાં :

श्री भगवानुवाच :-

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥२॥

હે અર્જુન ! આ વિષમ સ્થળે તને વળી આ અજ્ઞાન ક્યાંથી ઊપજ્યું ? વિષમ સ્થળ એટલે જેના જેવું સૃષ્ટિમાં અન્ય કોઈ સ્થળ છે જ

નહિ, જેનું લક્ષ્ય પારલૌકિક છે તેવા નિર્વિવાદ સ્થળ પર તને અજ્ઞાન ક્યાંથી ઊપજ્યું ? અજ્ઞાન કેમ ? અર્જુન તો સનાતન ધર્મની રક્ષા માટે કટિબદ્ધ છે. સનાતન ધર્મની રક્ષા કાજે પ્રાણ ન્યોચ્છાવર કરવાની તત્પરતા બતાવવી એ શું અજ્ઞાન છે ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે — "હા, તે અજ્ઞાન છે." સમર્થ પુરુષો દ્વારા ન તો એ આચરણમાં મુકાયું છે, ન તો તે સ્વર્ગ આપનારું છે. વળી તે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારું પણ નથી. સન્માર્ગ પર જે દૃઢતાપૂર્વક આરૂઢ છે, તેને જ આર્ય કહેવાય છે. પરિવાર માટે મરી ફીટવું એ જો અજ્ઞાન ન હોત તો મહાપુરુષો તે માર્ગે જરૂર ચાલ્યા હોત. જો કુલધર્મ જ સત્ય હોત તો તે સ્વર્ગ અને કલ્યાણમાર્ગનું સોપાન અવશ્ય બની જાત. તે કીર્તિદાતા પણ નથી. મીરાં ભજન કરવા લાગી તો - "લોગ કહે મીરાં ભઈ બાવરી, સાસ કહે કુલનાશી રે"— જે પરિવાર, કુળ અને મર્યાદા માટે સાસુ વલખાં મારી રહી હતી, આજ એ કુળવતી સાસુને કોઈ જાણતું નથી. વિશ્વ મીરાંને જાણે છે. બરાબર તે જ પ્રમાણે પરિવાર માટે જે હેરાન થાય છે તેની કીર્તિ ક્યાં સુધી રહેશે ? જેમાં કીર્તિ નથી, કલ્યાણ નથી, શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ ભૂલમાં પણ જેનું આચરણ કર્યું નથી, એ વાત જ પુરવાર કરે છે કે તે અજ્ઞાન છે. માટે જ —

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥३॥

અર્જુન ! નપુંસક ન થાય. શું અર્જુન નપુંસક હતો ? શું તમે પુરુષ છો ? જે પૌરુષહીન છે તે જ નપુંસક છે. સૌ પોતપોતાની સમજ પ્રમાણે પુરુષાર્થ તો કરે જ છે. ખેડૂત રાત-દિવસ પરસેવો પાડી ખેતરમાં પુરુષાર્થ કરે છે. કોઈ વળી વેપાર કરવામાં પુરુષાર્થ સમજે છે. જીવનભર આવો પુરુષાર્થ કરીને પણ અંતે ખાલી હાથે જવું પડે છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે આ પુરુષાર્થ નથી. શુદ્ધ પુરુષાર્થ તો છે : "આત્મદર્શન" ગાર્ગીએ યાજ્ઞવલ્કયને કહ્યું —

नपुंसक पुमान् ज्ञेयो यो न वेत्ति हृदि स्थितम् ।
पुरुष स्वप्रकाशं तस्मानन्दात्मानव्ययम् ॥

"જે માનવી હૃદયસ્થ આત્માને નથી ઓળખતો તે પુરુષ હોવા છતાં પણ નપુંસક છે. તે આત્મા જ પુરુષ સ્વરૂપ, સ્વયં પ્રકાશ, ઉત્તમ

આનંદયુક્ત અને અવ્યક્ત છે. તેને પામવાનો પ્રયાસ જ પૌરુષ છે.'' હે અર્જુન ! તું નપુંસકતાને પ્રાપ્ત ન થા. આ તારા માટે યોગ્ય નથી. હે પરંતપ ! હૃદયની આ ક્ષુદ્ર નિર્બળતાને ત્યાગીને યુદ્ધ માટે ખડો થઈ જા. આસક્તિનો ત્યાગ કર આ હૃદયની દુર્બળતા માત્ર છે. આ પરથી અર્જુને ત્રીજો પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

अर्जुन उवाच :
कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥

અહંકારનું શમન કરવાવાળા હે મધુસૂદન ! હું રણભૂમિમાં પિતામહ ભીષ્મ અને આચાર્ય દ્રોણ સાથે કઈ રીતે યુદ્ધ કરું ? હે અરિસૂદન ! તેઓ બંને મારા પૂજનીય છે.

દ્વૈત એ જ દ્રોણ. પ્રભુ અલગ છે; આપણે અલગ છીએ. દ્વૈતનું આ ભાન જ પ્રાપ્તિની પ્રેરણાનો પ્રારંભિક સ્રોત છે. આ જ દ્રોણાચાર્યનું ગુરુત્વ છે. ભ્રમ એ જ ભીષ્મ છે. જ્યાં સુધી ભ્રમ છે, ત્યાં સુધી બાળકો, પરિવાર, સગા-સંબંધી બધાં જ આપણા લાગે છે. પોતાનું લાગવું એ ભ્રમનું માધ્યમ છે. આત્મા આને જ પૂજ્ય માનીને આની સાથે રહે છે અને સમજે છે કે ''આ પિતા છે, દાદા છે, આ કુળગુરુ છે, વગેરે'' - સાધનાના પૂર્તિકાળમાં **न गुरु न चेला, पुरुष अकेला ।**

न बन्धुर्न मित्रं गुरुर्नैव शिष्यः।
चिदानंदरुपः शिवोऽहम् शिवोऽहम् ॥

જ્યારે ચિત્ત એ પરમ આનંદમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે ન તો જ્ઞાનદાતા ગુરુ કે ગ્રહણકર્તા શિષ્ય શેષ રહે છે. આ જ પરમ સ્થિતિ છે. ગુરુ ગુરુત્વ પ્રાપ્ત કરી લે ત્યાર પછી ગુરુત્વ એક જેવું બની જાય છે. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે - ''અર્જુન ! તું મારામાં નિવાસ કરીશ.'' જેવા શ્રીકૃષ્ણ એવા જ અર્જુન. એ જ પ્રકારે ગુરુત્વ પ્રાપ્ત કરનાર મહાપુરુષ એક જેવા થઈ જાય છે. આવી અવસ્થામાં ગુરુનો પણ વિલય થઈ જાય છે. ગુરુત્વ

હૃદયમાં પ્રવાહિત થઈ જાય છે. અર્જુન ગુરુપદને ઢાલ બનાવીને આ સંઘર્ષમાં પ્રવૃત્ત થતાં ડરે છે. તે કહે છે :

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

આ બધા મહાનુભાવ ગુરુજનોને મારવા કરતાં તો હું આ લોકમાં ભીખ માગીને અન્ન મેળવવાનું શ્રેષ્ઠ સમજું છું. અહીં ભિક્ષાનો અર્થ ઉદર-પોષણ માટે ભિક્ષા માગવાનો નથી, પરંતુ સત્પુરુષોની નાની-મોટી સેવા દ્વારા તેમની પાસેથી કલ્યાણની યાચના જ ભિક્ષા છે !

अन्नम् ब्रह्मेति व्यजानात् । (तैतरिय ३/२/१)

અન્ન એકમાત્ર પરમાત્મા છે. તેને પ્રાપ્ત કરીને આત્મા સદા માટે તૃપ્ત થઈ જાય છે. ક્યારેય અતૃપ્ત રહેતો નથી. આપણે મહાપુરુષોની સેવા અને યાચના દ્વારા ધીમે ધીમે બ્રહ્મપીયૂષ પ્રાપ્ત કરીએ, પરન્તુ આ પરિવારન ન છૂટે, આ જ અર્જુનની ભિક્ષાન્નની ઇચ્છા છે. સંસારમાં મોટા ભાગના લોકો આવું જ કરે છે. તેઓ ઇચ્છે છે કે પારિવારિક સ્નેહસંબંધ અકબંધ રહે અને મુક્તિ પણ શનૈઃ શનૈઃ પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ ચાલવાવાળા પથિક માટે, જેના સંસ્કાર આનાથી ઊંચા છે, જેનામાં સંઘર્ષ કરવાની ક્ષમતા છે, સ્વભાવમાં ક્ષત્રિયપણું વહી રહ્યું છે, તેમના માટે ભિક્ષાન્ન નથી. પોતે શ્રમ ન કરવો અને યાતના કરવી એ ભિક્ષાન્ન છે. ગૌતમ બુદ્ધે પણ (**मज्झिम निकायना धम्मदायाद् सुत्त (१/१/३**)માં આ ભિક્ષાન્નની '**आमिषदायाद**— માંસાહાર' કહીને તેને ત્યાજય માનેલું છે, જ્યારે શરીર ધારણ કરવાથી બધા જ ભિક્ષુઓ હતા.

આ ગુરુજનોને મારીને શું મળશે ? આ લોકમાં લોહીમાં ખરડાયેલા અર્થ અને કામ જ મળશે ને ! અર્જુન કદાચ એવું વિચારતો હતો કે ભજનથી ભૌતિક સુખોની માત્રામાં અભિવૃદ્ધિ થશે. આટલો સંઘર્ષ કર્યા પછી કેવળ આ શરીરના પોષક અર્થ અને કામના ભોગ જ મળશે. તેથી તે ફરીથી તર્ક કરે છે.

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

તે ભોગો મળશે જ એ પણ નિશ્ચિત છે. અમને ખબર નથી કે અમારે માટે શું કરવું શ્રેયસ્કર છે, કારણ કે જે કંઈ મેં કહ્યું તે અજ્ઞાન પ્રમાણિત થઈ ગયું. આ પણ ખબર નથી કે અમે જીતીશું અથવા તેઓ જીતશે. જેને મારીને અમે જીવવા જ નથી માગતા, તે જ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો અમારી સામે ઊભા છે. અજ્ઞાનરૂપી ધૃતરાષ્ટ્રથી ઉત્પન્ન મોહ વગેરે સ્વજનોનો સમુદાય જ મરી જશે. ત્યાર બાદ અમે જીવીનેય શું કરીશું ? અર્જુન ફરીથી વિચારે છે કે જે કંઈ મેં કહ્યું તે અજ્ઞાન છે. તેથી તે પ્રાર્થના કરે છે.

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥

કાયરતાના દોષથી નષ્ટ સ્વભાવવાળો, ધર્મના વિષયમાં સર્વથા મોહિત ચિત્તવાળો હું આપને પૂછું છું. જે કંઈ નિશ્ચિત, પરમ કલ્યાણકારી હોય તે સાધન મારા માટે કહો. શા માટે કહેવું જોઈએ ? કારણ કે હું આપનો શિષ્ય છું. આપને શરણે છું, મારા પર શાસન કરો, માત્ર ઉપદેશ ન આપો, પરંતુ જ્યાં હું લથડું ત્યાં સંભાળો, ઊંચકાવી દો અને ઊંચકાવી દેવાવાળા કશાક પર મને લાદી દો, લદાવી દો અને લદાવનાર સાથે ચાલો. કદાચ પોટલું પડી જાય, ત્યારે કોણ એને ઊંચકાવશે ?'' એવું જ સમર્પણ અર્જુનનું છે.

અહીં અર્જુને પૂર્ણપણે સમર્પણ કરી દીધું. અત્યાર સુધી તે શ્રીકૃષ્ણને પોતાના સ્તરના જ સમજતો હતો, અનેક વિદ્યાઓમાં પોતાને કંઈક આગળ વધેલો માનતો હતો. આ તબક્કે વાસ્તવમાં પોતાની લગામ શ્રી કૃષ્ણને સોંપી દીધી છે. સદ્‌ગુરુ પૂર્તિપર્યંત હૃદયમાં વસીને સાધક સાથે ચાલે છે. જો તે સાથે ન રહે તો, સાધક પાર ન થઈ શકે. કન્યાનાં કુટુંબીજનો જેમ લગ્ન - વિવાહ સુધી સંયમનું શિક્ષણ આપીને તેને સંભાળે છે. એ જ રીતે સદ્‌ગુરુ પોતાના શિષ્યના અંતરાત્માના રથી બનીને તેને પ્રકૃતિની આંટીઘૂંટીમાંથી બહાર કાઢીને પાર કરાવી દે છે. અર્જુન નિવેદન કરે છે કે ભગવાન ! હજુ એક વાત છે.

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥

આ પૃથ્વી પર ધન-ધાન્યથી સભર નિષ્કંટક રાજ્ય અને દેવતાઓનું સ્વામીપણું — ઇન્દ્રપદ પામીને પણ મારી ઇન્દ્રિયોને શોષી લેનારા આ શોકને દૂર કરી શકે એવો કોઈ ઉપાય મને દેખાતો નથી. જો શોક જ થયો છે, તો આ બધું લઈને પણ હું શું કરીશ ? જો આટલું જ મળવાનું છે તો ક્ષમા કરો. અર્જુને વિચાર્યું. હવે આની આગળ બતાવશેય શું ?

संजय उवाच :

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

સંજયે કહ્યું હે રાજન્ ! મોહનિશાને જીતનાર અર્જુન, અંતર્યામી શ્રી કૃષ્ણને "હું યુદ્ધ કરીશ નહિ", એમ કહીને ચૂપ થઈ ગયો. અહીં સુધી અર્જુનની દૃષ્ટિ પૌરાણિક છે. એમાં સ્વર્ગને જ સર્વસ્વ માનવામાં આવ્યું છે, એમાં કર્મકાંડો સાથે ભોગોની ઉપલબ્ધિનું વિધાન છે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રકાશ ફેંકશે કે આ વિચારધારા પણ ખોટી છે.

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥१०॥

તે ઉપરાંત હે ભરતવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર ! અંતર્યામી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે બંને સેનાઓ વચ્ચે ઊભેલા અર્જુનને હસીને આ પ્રમાણે કહ્યું.

श्री भगवानुवाच :

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

હે અર્જુન ! તું શોક કરવા યોગ્ય ન હોય તેઓ માટે શોક કરે છે અને પંડિતો જેવી વાણી બોલે છે, પરંતુ બુદ્ધિમાન પંડિતજનો જેમના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા છે તેમના માટે તેમજ જેમના પ્રાણ ગયા નથી તેમના માટે પણ શોક કરતા નથી, કારણ કે તેઓ પણ મૃત્યુ પામવાના છે. તું પંડિતો જેવી વાતો જ કરે છે, હકીકતમાં તું જ્ઞાતા નથી, કારણ કે....

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

એવું નથી કે હું અર્થાત્, સદ્‌ગુરુ કોઈ કાળમાં ન હતા અથવા તું અર્થાત્ અનુરાગી અધિકારી અથવા "**जनाधिपाः**" રાજાઓ અર્થાત્ રાજસી વૃત્તિમાં જોવા મળતો અહં ન હતો, અને ન તો એવું છે કે આગળ આપણે બધા નહિ રહીએ. સદ્‌ગુરુ નિત્ય રહે છે, અનુરાગી હંમેશાં રહે છે. અહીં યોગેશ્વરે યોગ અનાદિ છે તે વાત પર પ્રકાશ ફેંકતાં, ભવિષ્યમાં પણ યોગ સદૈવ રહેશે- તે વાત પર ભાર મૂક્યો છે. મૃત્યુ પામનારાઓ માટે શોક ન કરવાનું કારણ દર્શાવી એમણે કહ્યું —

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं योवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

જીવાત્માની આ દેહમાં કૌમાર્ય, યૌવન અને વાર્ધક્ય એવી ત્રણ અવસ્થા હોય છે. તેમ જુદાં જુદાં શરીરોની પ્રાપ્તિ થતી રહેતી હોય છે તેથી ધીર પુરુષો એમાં મોહ પામતા નથી. ક્યારેક તમે બાળક હતા, ધીમે ધીમે યુવાન થયા એટલે તમે મરી તો નથી ગયા ? વળી પાછા વૃદ્ધ થયા, પુરુષ એક જ છે. આમ નવા દેહની પ્રાપ્તિ વખતે પણ કોઈ તિરાડ પડતી નથી. આવાં પરિવર્તનોથી પર વસ્તુ તમને સાંપડશે નહિ ત્યાં સુધી ક્લેવરનું આ પરિવર્તન ચાલુ જ રહેશે.

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥

હે કુંતીપુત્ર ! સુખ-દુઃખ, ઠંડી-ગરમીનો અનુભવ કરાવનારી ઇન્દ્રિયો અને વિષયોનું મળવું તો અનિત્ય છે. ક્ષણભંગુર છે. તેથી હે ભરતવંશી અર્જુન ! તું આનો ત્યાગ કર. અર્જુન, ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગથી મળતા સુખને યાદ કરીને જે વ્યાકુલ બન્યો હતો. કુળધર્મ, કુળગુરુઓની પૂજ્યતા વગેરે ઇન્દ્રિયો પ્રત્યેના પ્રેમમાં જ આવી જાય છે. તે ક્ષણિક છે, જૂઠાં છે, નાશવંત છે. વિષયોનો સંયોગ ન તો હમેશાં મળશે, ન તો ઇન્દ્રિયોની ક્ષમતા સદા એવી ને એવી રહેશે, માટે અર્જુન ! તું આનો

ત્યાગ કર ! સહન કર. કેમ ? શું હિમાલયની લડત હતી કે અર્જુન ઠંડી સહન કરે ? અથવા તે રણપ્રદેશની લડત હતી કે જ્યાં અર્જુન ગરમી સહન કરે ? 'કુરુક્ષેત્ર' જેને લોકો બહાર બતાવે છે તે તો સમશીતોષ્ણ સ્થળ છે. કુલ અઢાર જ દિવસ લડાઈ ચાલી, એમાં શિયાળો, ઉનાળો ક્યાં વીતી ગયો ? હકીકતમાં ઠંડી અને ગરમી, દુઃખ-સુખ, માન-અપમાન, સહન કરવું એ યોગી ઉપર આધાર રાખે છે. આ તો હૃદય-દેશની લડાઈનું ચિત્રણ છે. ગીતા બહારના યુદ્ધની વાત નથી કરતી. આ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો સંઘર્ષ છે. એમાં આસુરી સંપત્તિનું સર્વથા શમન કરી પરમાત્મામાં સ્થિતિ અપાવી દેવી, દૈવી સંપદ્ શાંત થઈ જાય છે. જ્યારે વિકાર છે જ નહિ, તો સજાતીય પ્રવૃત્તિઓ કોની ઉપર આક્રમણ કરે ? તેથી પૂર્ણત્વ સાથે તે પણ શાંત થઈ જાય છે, તે પહેલાં નહિ. ગીતા આંતરિક લડાઈનું ચિત્ર છે. ત્યાગથી શું મળશે ? તેનાથી શું મળશે ? આ અંગે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

કારણ કે હે પુરુશ્રેષ્ઠ ! સુખદુઃખને સમાન સમજનારા જે ધીર પુરુષને વિષયો અને ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ વ્યથિત નથી કરી શકતો, તે મૃત્યુથી પર અમૃતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય થઈ જાય છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણે એક ઉપલબ્ધિ 'અમૃત'ની ચર્ચા કરી. અર્જુન વિચારતો હતો કે યુદ્ધના પરિણામસ્વરૂપે સ્વર્ગ મળશે અથવા પૃથ્વી; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે ન સ્વર્ગ મળશે, ન પૃથ્વી, પરંતુ અમૃત મળશે. 'અમૃત' શું છે ?

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

અર્જુન ! અસત્ વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી, તે છે જ નહિ. તેને રોકી શકાય નહિ. સત્યનો ત્રણે કાળમાં અભાવ નથી. તેને મિટાવી શકાતું નથી. અર્જુને પૂછ્યું : "શું ભગવાન હોવાથી આપ આવું કહો છો ?" શ્રીકૃષ્ણે જણાવ્યું, "હું તો કહું જ છું." આ બંનેનો ભેદ મારી જેમ તત્ત્વદર્શીઓએ પણ જાણેલો છે. શ્રીકૃષ્ણે એ જ સત્ય ફરીવાર કહ્યું જે તત્ત્વદર્શીએ ક્યારેક જોયું હતું. શ્રીકૃષ્ણ પણ એક મહાન તત્ત્વદર્શી પુરુષ હતા. પરમતત્ત્વ પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીને તેમાં સ્થિતિવાળા તત્ત્વદર્શી કહેવાય છે. સત્ અને અસત્ શું છે ? તે વિષે કહે છે :

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥

નાશરહિત તો તે છે જેના વડે આ સંપૂર્ણ જગત વ્યાપ્ત છે. આ **'अव्ययस्य'** અવિનાશીનો વિનાશ કરવા કોઈ સમર્થ નથી, પરંતુ આ અવિનાશી 'અમૃત'નું નામ શું છે ? તે કોણ ?

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥१८॥

અવિનાશી, અપ્રમેય, નિત્ય સ્વરૂપ આત્માનાં આ બધાં શરીર નાશવાન કહેવાય છે. તેથી હે ભરતવંશી અર્જુન તું, યુદ્ધ કર. આત્મા જ અમૃત છે. આત્મા જ અવિનાશી છે. એનો ત્રણ કાળમાં નાશ થતો નથી. આત્મા જ સત્ છે. શરીર નાશવંત છે. આ જ અસત્ છે; એનું ત્રણે કાળમાં અસ્તિત્વ નથી.

શરીર નાશવંત છે, માટે તું યુદ્ધ કર— આ આદેશથી એમ સ્પષ્ટ થતું નથી કે અર્જુન માત્ર કૌરવોને જ મારે. પાંડવ પક્ષમાં પણ શરીર ઊભાં હતાં. શું પાંડવોના શરીર અવિનાશી હતાં ? શું અર્જુન કોઈ શરીરધારી હતો ? શરીર જે અસત્ છે, જેનું અસ્તિત્વ નથી, જેને રોકી ન શકાય. — શું શ્રી કૃષ્ણ એ જ શરીરની રક્ષા કાજે ઊભા હતા ? જો એમ જ હોય તો તે પણ અવિવેકી અને મૂઢબુદ્ધિ છે. કારણ કે આગળ શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ કહે છે કે જે કેવળ શરીરના માટે જ શ્રમ કરે છે. (૩-૧૩), તે અવિવેકી અને મૂઢ છે, તે પાપી પુરુષ વ્યર્થ જ જીવે છે. તો છેવટે અર્જુન હતો કોણ ?

હકીકતમાં 'અનુરાગ' જ અર્જુન છે. અનુરાગી માટે ઈષ્ટ સદા રથી બનીને સાથે રહે છે. સખા (મિત્ર)ની જેમ એને માર્ગદર્શન આપે છે. તમે શરીર નથી. શરીર તો આવરણ છે, રહેવાનું મકાન છે. એમાં નિવાસ કરનારો તો અનુરાગપૂરિત આત્મા છે. ભૌતિક યુદ્ધ, મારવા-કાપવાથી શરીરનો અંત આવતો નથી. એક શરીર છૂટશે, તો આત્મા અન્ય શરીર ધારણ કરી લેશે.

શરીર સંસ્કારોને આધીન છે અને સંસ્કાર મન પર આધારિત છે. **मनः एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः** — મનનો સર્વથા નિગ્રહ થવો,

અચલ-સ્થિર રહેવું અને અન્તિમ સંસ્કારનો વિલય થવો એક જ ક્રિયા છે. સંસ્કારોનો સ્તર તૂટી જવો એ જ શરીરનો અંત છે. આને તોડવા માટે તમારે આરાધના કરવી જ પડશે. જેને શ્રીકૃષ્ણે 'કર્મ' અથવા નિષ્કામ કર્મયોગની સંજ્ઞા આપી છે. શ્રીકૃષ્ણે દરેક સ્થાન પર યુદ્ધની પ્રેરણા આપી પણ એક પણ શ્લોક એવો નથી કે જે ભૌતિક યુદ્ધ કે મારફાડનું સમર્થન કરતો હોય. આ યુદ્ધ સજાતીય- વિજાતીય પ્રવૃત્તિઓનું છે, આંતરિક યુદ્ધ છે.

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

જે આ આત્માને હણનારો માને છે તથા જે આ આત્માને મૃત સમજે છે, તે બન્ને આત્માને નથી જાણતા કારણ કે આ આત્મા ન તો હણે છે, ન તો હણી શકાય છે. ફરીથી આના ઉપર જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥

આ આત્મા કોઈ કાળે જન્મતો નથી અને મરતોય નથી. કારણ કે એ વસ્ત્ર જ બદલે છે. આ આત્મા હોવાથી બીજું કંઈ થઈ શકવાનું નથી. કારણ કે આત્મા સત્ય છે, નિત્ય છે, શાશ્વત અને પુરાતન છે. શરીરનો નાશ થવાથી તેનો નાશ નથી થતો. તમે કોણ છો ? સનાતન ધર્મના અનુયાયી. સનાતન કોણ છે ? આત્મા. તમે આત્માના અનુયાયી છો. આત્મા, પરમાત્મા અને બ્રહ્મ એકબીજાના પર્યાય છે. તમે કોણ છો ? શાશ્વત ધર્મના ઉપાસક. શાશ્વત કોણ છે ? આત્મા અર્થાત્ અમે-તમે આત્માના ઉપાસક છીએ. જો તમે આત્મિક પંથને નથી જાણતા, તો તમારી પાસે શાશ્વત- સનાતન નામની કોઈ વસ્તુ નથી. એને કારણે તમે નિઃસાસા નાખો છો તો પ્રત્યાશી અવશ્ય છો, પરંતુ સનાતનધર્મી તો નથી જ. સનાતન ધર્મના નામ પર કોઈ કુરીતિના શિકાર છો.

દેશ-વિદેશમાં, માનવ માત્રમાં આત્મા જ એકસમાન હોય છે. માટે વિશ્વમાં ક્યાંય કોઈ આત્માની સ્થિતિ અપાવનારી ક્રિયા જાણતું હોય અને તેના પર ચાલવા માટે પ્રયત્નશીલ હોય તો તે સનાતનધર્મી છે, ભલે ને તે પછી પોતાને ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, યહૂદી અથવા બીજું કંઈ કેમ ન ગણાવે.

वेदाविनाशिनं नित्यं व्य एनमजमव्वयम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

પાર્થિવ શરીરને રથ બનાવીને લક્ષ્ય પર અચૂક નિશાન તાકવાવાળા પૃથાપુત્ર અર્જુન ! જે પુરુષ આ આત્માને નાશરહિત, નિત્ય અજન્મા અને અવ્યક્ત જાણે છે, તે પુરુષ કેવી રીતે કોઈને મરાવી શકે અને કઈ રીતે કોઈને મારી શકે ? અવિનાશીનો વિનાશ અસંભવ છે. અજન્મા જન્મ નથી લેતો. માટે શરીર માટે શોક ન કરવો જોઈએ. આને જ ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરે છે.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

જેમ મનુષ્ય '**जीर्णानि वासांसि**'- જીર્ણશીર્ણ જૂનાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને નવા વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, ઠીક તે જ પ્રકારે આ જીવાત્માઓ જૂનાં શરીરોને ત્યાગીને બીજાં નવાં શરીરો ધારણ કરે છે. જો જીર્ણ થયા પછી જ નવા શરીરને ધારણ કરાય છે તો શિશુ કેમ મરી જાય છે ? આ વસ્ત્ર તો હજુ વિકસિત થવું જોઈએ. વસ્તુતઃ આ શરીર સંસ્કારો પર આધારિત છે. જ્યારે સંસ્કાર જીર્ણ થઈ જાય છે ત્યારે શરીર છૂટી જાય છે. જો સંસ્કાર બે દિવસના છે તો બીજા જ દિવસે શરીર જીર્ણ થઈ ગયું. એના પછી મનુષ્ય એક શ્વાસ પણ વધુ ન જીવી શકે. સંસ્કાર જ શરીર છે. આત્મા સંસ્કાર પ્રમાણે જ નવું શરીર ધારણ કરે છે (**अथ खलु कतुमयः पुरुषः। यथा इहैव, तथैव प्रेत्य भवति । कृतं लोकं पुरुषोऽभिजायते ।**) (છાંદોગ્ય ઉપનિષદ, ૩/ ૧૪) અર્થાત્ તે પુરુષ ચોક્કસ સંકલ્પમય છે. આ લોકમાં પુરુષ જેવો નિશ્ચયવાળો હોય છે, તેવો જ અહીંથી મૃત્યુ પામ્યા પછી થાય છે. પોતાના સંકલ્પથી બનાવાયેલ શરીરમાં જ પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે મૃત્યુ શરીરનું પરિવર્તન માત્ર કરે છે. આત્મા નથી મરતો. ફરીથી આત્માની અજર-અમરતા પર ભાર મૂકે છે.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

અર્જુન, આ આત્માને શસ્ત્રાદિ કાપી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી ભીંજવી શકતું નથી, વાયુ તેને સૂકવી શકતો નથી.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेघोऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

આ આત્મા અચ્છેદ્ય છે, એને છેદી ન શકાય. આ અદાહ્ય છે, એને બાળી ન શકાય. આ અક્લેદ્ય છે, તેને ભીંજવી ન શકાય. આકાશ તેને પોતાનામાં સમાવી લઈ શકતું નથી. આત્મા નિઃસંદેહ અશોષ્ય, સર્વવ્યાપક. અચળ, સ્થિર અને સનાતન છે.

અર્જુને કહ્યું હતું કે - કુલધર્મ સનાતન છે. આવું યુદ્ધ કરવાથી સનાતન ધર્મ નષ્ટ થઈ જશે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે આને અજ્ઞાન ગણ્યું અને આત્માને સનાતન કહ્યો. તમે કોણ છો ? સનાતન ધર્મના અનુયાયી. સનાતન કોણ છે ? આત્મા. જો તમે આત્માપર્યંતના અંતરને કાપવા માટે વિધિ-વિશેષથી અજ્ઞાન છો, તો તમે સનાતન ધર્મ નથી જાણતા. આનું માઠું પરિણામ ભારતે ભોગવવું પડ્યું છે. મધ્યયુગમાં ભારતમાં બહારથી આવનારા મુસલમાનો ફક્ત બાર હજાર હતા. આજે અઠ્યાવીશ કરોડ છે. બાર હજારથી વધીને તે લાખો થઈ જાત, પરંતુ આ તો અઠ્યાવીશ કરોડથી પણ આગળ વધી ગયા છે. બધા હિન્દુઓ જ છે, તમારા સગાભાઈ છે, જેમને અડવાથી અને ખાવાથી બધું નષ્ટ થઈ ગયું. તેઓ નષ્ટ નથી થયાં પરંતુ તેમનો સનાતન, અપરિવર્તનશીલ ધર્મ નષ્ટ થયો.

જ્યારે મૅટર (Matter) ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થતી કોઈ વસ્તુ સનાતનનો સ્પર્શ નથી કરી શકતી, તો સ્પર્શ કરવાથી કે ખાવાથી સનાતન ધર્મ નષ્ટ કઈ રીતે થઈ જાય ? આ ધર્મ નહિ પણ કુરીતિ, ખરાબ પરિસ્થિતિ હતી. એમાં ભારતમાં સાંપ્રદાયિક વૈમનસ્ય વધ્યું, દેશનું વિભાજન થયું અને રાષ્ટ્રીય એકતાની સમસ્યા આજે પણ યથાવત્ છે.

આ કુરિવાજોનાં કથાનકો ઇતિહાસમાં ભરેલાં છે. હમીરપુર જિલ્લામાં પચાસ-સાઠ કુલીન ક્ષત્રિય પરિવાર હતા. આજે તે બધા જ મુસલમાન છે. ન તો તેઓ પર તોપનો હુમલો થયેલ હતો, ન તો તલવારનો. શાથી આવું થયું ? અડધી રાત્રે એક-બે મૌલવી ગામના એક જ કૂવા આગળ સંતાઈ ગયા કે કોઈ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ સૌથી પહેલાં અહીં સ્નાન કરવા આવશે. જેવો તે

(બ્રાહ્મણ) આવ્યો કે તેઓએ તેને પકડી લીધો અને મોં બંધ કરી દીધું. તેની સામે જ તેઓએ કૂવામાંથી પાણી કાઢ્યું. મોઢું માંડીને પાણી પીધું અને વધેલું તે પાણી કૂવામાં નાખી દીધું. રોટલીનો ટુકડો પણ અંદર નાખી દીધો. પંડિતજી જોતા રહી ગયા. લાચાર હતા. તે પછી પંડિતજીને પણ તેઓ સાથે લઈને જતા રહ્યા. એને પોતાના ઘરમાં પૂરી દીધા.

બીજા દિવસે તેઓએ હાથ જોડીને પંડિતજીને ભોજન કરવા માટે વિનંતી કરી તો તેઓ બરાડા પાડી ઊઠ્યા, "અરે, તમે તો યવન છો, હું બ્રાહ્મણ, હું કઈ રીતે ખાઈ શકું ?" તેઓએ કહ્યું — 'મહારાજ અમને તમારા જેવા વિચારશીલ પુરુષોની જરૂરત છે. ક્ષમા કરો.' પંડિતજીને છોડવામાં આવ્યા.

પંડિતજી પોતાને ગામ આવ્યા. જોયું કે લોકો કૂવાના પાણીનો પૂર્વવત્ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. તે અનશન કરવા લાગ્યા. લોકોએ કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેઓ બોલ્યા, "યવનો આ કૂવાની પાળ પર ચઢી ગયા હતા. મારી સામે જ તેમણે આ કૂવાને એંઠો કર્યો હતો અને એમાં રોટલીનો ટૂકડો પણ નાખી દીધો હતો." ગામના લોકો છક થઈ ગયા. પૂછ્યું, "હવે શું થશે ?" પંડિતજીએ કહ્યું : "હવે શું ? ધર્મ નષ્ટ થઈ ગયો."

એ સમયમાં લોકો શિક્ષિત ન હતા. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો પાસેથી શિક્ષણ મેળવવાના અધિકાર ક્યારનાય છિનવાઈ ગયા હતા. વૈશ્યો ધનઉપાર્જનને પોતાનો ધર્મ માની બેઠા હતા. ક્ષત્રિયો ચારણોનાં પ્રશસ્તિગાનોમાં ખોવાયેલા હતા. એટલામાં અન્નદાતાની તલવાર વીંઝાણી, વીજળી ચમકવા માંડી, દિલ્હીનું સિંહાસન ડોલવા લાગ્યું. સન્માન મફત મળતું હોય તો શા માટે ભણવું જોઈએ ? ધર્મ સાથે તેઓને શી લેવાદેવા? ધર્મ ફક્ત બ્રાહ્મણોની વસ્તુ રહી હતી. તેઓ જ ધર્મસૂત્રના રચયિતા, તેઓ જ વ્યાખ્યાકાર અને તેઓ જ સાચા-જૂઠાના નિર્ણાયક હતા. જ્યારે પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓને, શૂદ્રોને, વૈશ્યોને, ક્ષત્રિયોને તેમજ બ્રાહ્મણોને વેદ ભણવાનો અધિકાર હતો. પ્રત્યેક વર્ગના ઋષિઓએ વૈદિક મંત્રોની રચના કરેલી છે. શાસ્ત્રાર્થ નિર્ણયમાં ભાગ પણ લીધો છે. પ્રાચીન

રાજાઓએ ધર્મના નામ પર આડંબર ફેલાવવા બદલ દંડ પણ આપેલા છે, ધર્મપરાયણોનો સમાદર પણ કરવામાં આવ્યો છે.

પરંતુ મધ્યયુગમાં ભારતમાં સનાતન ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાથી ઉપરોક્ત ગામના નિવાસીઓ એક ખૂણામાં ઊભા રહી ગયા અને ધર્મનો હ્રાસ થઈ ગયો. કેટલાક લોકોએ તો આ અપ્રિય શબ્દ સાંભળીને આત્મહત્યા કરી લીધી, પરંતુ બધા જ લોકો પ્રાણનો અંત કેવી રીતે લાવી શકે ? આથી બીજો ઉકેલ શોધવો પડ્યો. આજે પણ તેઓ વાંસ ઊભા કરીને, મુસળ મૂકીને હિન્દુઓની માફક વિવાહ કહે છે, પછી એક મૌલવી નિકાહ પઢાવી ચાલ્યા જાય છે. બધા જ શુદ્ધ હિન્દુઓ છે. પણ બધા જ મુસલમાન થઈ ગયા.

શું થયું હતું ? પાણી પીધું હતું. અજાણ્યા મુસલમાનોએ સ્પર્શ કરેલી વસ્તુ ખાધી હતી એટલે ધર્મ નષ્ટ થઈ ગયો. ધર્મ તો જાણે કે લજામણીનો છોડ ! આ એક પ્રકારનો છોડ છે. તમે એને અડી જાઓ તો એના પાંદડા સંકોચાઈ જાય છે અને હાથ ત્યાંથી ઉપાડી લેતાં જ તે પુનઃ વિકસિત બને છે, પરંતુ ધર્મ તો એવો સંકોચાઈ ગયો કે ક્યારેય તેનો વિકાસ થયો નહિ. તેઓ મૃત્યુ પામ્યા, તેમના રામ-કૃષ્ણ અને પરમાત્મા સદાને માટે મૃત્યુ પામ્યા. જે શાશ્વત હતા તેઓ મરી ગયા. હકીકતમાં તે શાશ્વતના નામ ઉપર કુરીતિ પ્રવર્તતી હતી, જેને લોકો ધર્મ માની બેઠા હતા.

ધર્મને શરણે આપણે કેમ જઈએ છીએ ? કારણ કે આપણે મરણધર્મી (મૃત્યુ પામનારા, મરણશીલ) છીએ, અને ધર્મ કોઈ નક્કર વસ્તુ છે જેને શરણે જઈ આપણે પણ અમર થઈ જઈએ. આપણે તો મારવાથી મરીશું, પરંતુ આ ધર્મ જે માત્ર અડવાથી અને ખાવાથી મરી જાય તે આપણી રક્ષા ક્યાંથી કરવાનો ? ધર્મ તો તમારી રક્ષા કરે છે. તમારાથી વધુ શક્તિશાળી છે. તમે તલવારથી મરશો અને ધર્મ ? તે તો અડવાથી નષ્ટ થઈ જશે ? તમારો આ ધર્મ કેવો ? નષ્ટ થાય છે કુરિવાજો, નહિ કે સનાતન ધર્મ.

સનાતન તો એવી નક્કર વસ્તુ છે, જેને શસ્ત્ર કાપી ન શકે, અગ્નિ બાળી ન શકે, પાણી ભીંજવી ન શકે. ખાનપાન તો દૂર પ્રકૃતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ વસ્તુ તેને સ્પર્શ પણ ન કરી શકે, તો તે સનાતન નષ્ટ કઈ રીતે થઈ શકે ?

આવા જ કેટલાક કુરિવાજો અર્જુનના જમાનામાં પણ હતા. તેનો શિકાર અર્જુન પણ હતો. તેણે વિલાપ કરતાં, આજીજી કરતાં કહ્યું કે — કુળધર્મ સનાતન છે. યુદ્ધથી સનાતન ધર્મ નષ્ટ થઈ જશે. કુળધર્મ નષ્ટ થવાથી અમે અનન્તકાળ સુધી નરકમાં પડીશું. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : "તને આ અજ્ઞાન ક્યાંથી સાંપડ્યું ?" સિદ્ધ છે કે એ કુરિવાજ જ હતો, આથી જ શ્રીકૃષ્ણે તેનું ખંડન કર્યું અને બતાવ્યું કે આત્મા જ સનાતન છે. જો તમે આત્મિક માર્ગ નથી જાણતા, તો સનાતન ધર્મમાં તમારો પ્રવેશ નથી થયો.

આ સનાતન — શાશ્વત આત્મા બધાંની અંદર વ્યાપ્ત છે, તો કોને શોધવામાં આવે ? આ વિશે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

આ આત્મા અવ્યક્ત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી. ઇન્દ્રિયો દ્વારા એને સમજી ન શકાય. જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો અને વિષયોનો સંયોગ છે, ત્યાં સુધી આત્મા તો છે જ. પરંતુ તેને સમજી ન શકાય તે અચિન્ત્ય છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત અને ચિત્તની લહેરો છે, ત્યાં સુધી તે શાશ્વત છે જ, પરંતુ આપણા દર્શન, ઉપભોગ અને પ્રવેશ માટે તો નથી જ માટે ચિત્તનો નિરોધ કરો.

અગાઉ શ્રીકૃષ્ણે જણાવેલું છે કે અસત્ વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી અને સત્નો ત્રણે કાળમાં અભાવ નથી. તે સત્ છે આત્મા. આત્મા જ અપરિવર્તનશીલ, શાશ્વત અને સનાતન અને અવ્યક્ત છે. તત્ત્વદર્શીઓએ આત્માને આ વિશેષ ગુણધર્મોથી યુક્ત જાણ્યો, ન તો દસ ભાષાઓના જ્ઞાતાઓએ એને જોયો, ન તો કોઈ સમૃદ્ધિશાળી વ્યક્તિએ, પરંતુ તત્ત્વદર્શીઓએ આ આત્માને જોયો. શ્રી કૃષ્ણે પહેલાં જ જણાવ્યું છે કે તત્ત્વ એટલે પરમાત્મા. મનના નિરોધ કાળમાં સાધક આત્માને પામીને તેમાં પ્રવેશ મેળવે છે. પ્રાપ્તિકાળમાં ભગવાન મળે છે અને બીજી જ ક્ષણે તે પોતાના આત્માને ઈશ્વરીય ગુણધર્મોથી વિભૂષિત જુએ છે. તે જુએ છે કે આત્મા જ સત્ય, સનાતન અને પરિપૂર્ણ છે. આ આત્મા અચિન્ત્ય છે. તે વિકારરહિત અર્થાત્ પરિવર્તન ન પામે એવો કહેવાય છે. માટે હે

અર્જુન, આત્માને આવો જાણ. આથી તારે માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી. હવે શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનના વિચારોમાં રહેલો વિરોધાભાસ બતાવે છે, જે સામાન્ય તર્ક છે.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्।
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

જો તું આને સદા જન્મ લેવાવાળો અને સદા મૃત્યુ પામવાવાળો માની લે તો પણ તારે શોક ન કરવો જોઈએ, કારણ કે

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

એવું માની લેવાથી કે જન્મનારાઓનું નિશ્ચિત મૃત્યુ અને મૃત્યુ પામેલાઓનો નિશ્ચિત જન્મ થાય છે જ તો જેના માટે કોઈ ઈલાજ જ નથી, તે વિષયમાં શોક કરવો યોગ્ય નથી. જેનો કોઈ ઈલાજ નથી તે માટે શોક કરવો તે બીજા જ દુઃખને નિમંત્રણ આપવા જેવું છે.

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

અર્જુન, બધાં જ પ્રાણીઓ જન્મ લેતાં પહેલા શરીર વગરના અને મૃત્યુ પછી પણ શરીર વિનાનાં છે. જન્મ પહેલાં અને પછી પણ દેખાતાં નથી. માત્ર જન્મ-મૃત્યુની વચ્ચે શરીર ધારણ કરેલું દેખાય છે; માટે આ પરિવર્તન માટે વ્યર્થ ચિંતા શા માટે કરે છે ? આ આત્માને કોણ જુએ છે? આ વિશે તેઓ કહે છે :

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

પહેલાં શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું હતું કે, આ આત્માને તત્ત્વદર્શીઓએ જોયો છે. હવે તત્ત્વદર્શનની દુર્લભતા પર પ્રકાશ ફેંકતા કહે છે કે કોઈ વિરલ મહાપુરુષ જ આ આત્માને આશ્ચર્યની જેમ જુએ છે. તે સાંભળતો નથી, પ્રતક્યક્ષ જુએ છે. એ જ રીતે બીજો કોઈ મહાપુરુષ જ આશ્ચર્યની રીતે

આના તત્ત્વને કહે છે. જેણે જોયું છે, તે જ યથાર્થ રીતે કહી શકે છે. બીજો કોઈ વિરલ સાધક આને આશ્ચર્યની જેમ સાંભળે છે — બધા જ સાંભળતા નથી. કારણ કે આ અધિકારીને માટે જ છે. હે અર્જુન કોઈ કહે તો સાંભળીને પણ આ આત્માને નથી જાણી શકતા, કારણ કે સાધન હાથ લાગતું નથી. તમે લાખ જ્ઞાનની વાતો સાંભળો. સમજો — ઝીણવટથી સમજો, આતુર રહો, પરંતુ મોહ બહુ જ પ્રબળ છે. થોડી જ વારમાં તમે તમારી સાંસારિક વ્યવસ્થાઓમાં પરોવાઈ જશો. અંતમા શ્રીકૃષ્ણ નિર્ણય જણાવે છે.

देही नित्यमवध्यांऽयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

હે અર્જુન ! આ આત્મા બધાનાં શરીરમાં અવધ્ય છે, અકાટ્ય છે. માટે પ્રાણીમાત્ર માટે તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી.

"આત્મા જ સનાતન છે"— આ વાતનું અહીં પ્રતિપાદન કરતાં આ પ્રશ્ન અહીં પૂરો થઈ જાય છે. હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે આની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય ? ગીતામાં આ માટે બે જ માર્ગ છે- પહેલો નિષ્કામ કર્મયોગ અને બીજો જ્ઞાનયોગ. બંને માર્ગે કરેલાં કર્મો એક જ છે. કર્મની અનિવાર્યતા પર ભાર મૂકીને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાનયોગની બાબતમાં કહે છે,

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

હે અર્જુન, સ્વધર્મને જોઈને પણ તું ભય કરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે ક્ષત્રિય માટે ધર્મયુદ્ધથી વધે તેવો અન્ય કોઈ પરમ કલ્યાણકારી માર્ગ નથી. અહીં સુધી તો 'આત્મા સનાતન છે', 'તે જ એકમાત્ર ધર્મ છે.' એમ કહેવાયું છે. હવે આ સ્વધર્મ એટલે શું ? ધર્મ તો એકમાત્ર આત્મા જ છે. તે તો અચળ અને સ્થિર છે, તો ધર્માચરણ શું છે ? પરંતુ આ આત્માના માર્ગે પ્રવૃત્ત થવાની ક્ષમતા દરેક વ્યક્તિની અલગ અલગ હોય છે. આથી સ્વભાવગત ક્ષમતા એ જ સ્વધર્મ એમ કહ્યું છે.

આ જ એક સનાતન આધ્યાત્મિક માર્ગ પર ચાલનારા સાધકોનું મહાપુરુષે તેમની સ્વભાવગત ક્ષમતા પ્રમાણે ચાર વર્ગોમાં વિભાજન કર્યું

શૂદ્ર, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ. સાધનાની પ્રારંભિક અવસ્થામાં પ્રત્યેક સાધક શૂદ્ર અર્થાત્ અલ્પજ્ઞ હોય છે. કલાકો સુધી ભજનમાં બેસે છતાં પણ તે દસ મિનિટ પોતાના પક્ષમાં — સ્વરૂપમાં રહી શકતા નથી. તે પ્રકૃતિની માયાજાળને કાપી શકતા નથી. આ અવસ્થામાં મહાપુરુષની સેવાથી એના સ્વભાવમાં સદ્‌ગુણ આવે છે. તે વૈશ્ય શ્રેણીનો સાધક બની જાય છે. આત્મિક સંપત્તિ જ સ્થિર સંપત્તિ છે. તે ધીમે ધીમે તેનો સંગ્રહ અને ગોપાલન અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોની સુરક્ષા કરવા સમર્થ બની શકે છે. કામ, ક્રોધ વગેરેથી ઇન્દ્રિયોની હિંસા થાય છે તથા વિવેક-વૈરાગ્યથી તેની સુરક્ષા થાય છે, પરંતુ પ્રકૃતિની નિર્બીજ બનાવવાની ક્ષમતા તેનામાં હોતી નથી. ક્રમશઃ ઉન્નતિ કરતાં કરતાં સાધકના અંતઃકરણમાં ત્રણે ગુણોને હણવાની ક્ષમતા અર્થાત્ ક્ષત્રિયત્વ આવી જાય છે; આજ સ્તર પર પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોનો નાશ કરવાની ક્ષમતા આવી જાય છે. માટે યુદ્ધ અહીંથી જ શરૂ થાય છે. ક્રમશઃ સાધના કરતાં કરતાં સાધક બ્રાહ્મણત્વની શ્રેણીમાં આવી જાય છે. આ સમયે મનનું શમન, ઇન્દ્રિયોનું દમન, એકધારું ચિંતન, સરલતા, અનુભવ, જ્ઞાન વગેરે લક્ષણ સાધકમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટે છે. આના જ અનુષ્ઠાનથી ક્રમશઃ તે બ્રહ્મમાં પ્રવેશે છે. આ સ્થિતિએ પહોંચતાં તો તે બ્રાહ્મણ પણ નથી રહેતો. એનાથી ઉપર ઊઠે છે.

વિદેહ રાજા જનકની સભામાં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે ચાકાયણ ઉપસ્તિ, કહોલ, આરુણિ ઉદ્દાલક અને ગાર્ગીના પ્રશ્નોનું સમાધન કરતાં કહ્યું કે સંપૂર્ણપણે આત્મ-સાક્ષાત્કાર કરનાર જ બ્રાહ્મણ છે. આ આત્મા જ લોક-પરલોક અને સમસ્ત પ્રાણીનું અંદરથી નિયમન કરે છે. સૂર્ય, ચંદ્રમા, પૃથ્વી, જળ, વાયુ, અગ્નિ, તારાગણ, અંતરિક્ષ, આકાશ અને પ્રત્યેક ક્ષણ આ આત્માના જ શાસનમાં છે. તમારો આત્મા અંતર્યામી, અમૃત છે. આત્મા અક્ષર છે, તેનાથી ભિન્ન બધું જ નાશવંત છે. આ લોકમાં જે કોઈ 'અક્ષર'ને જાણ્યા વિના યજ્ઞયાગાદિ કરે છે, તપ કરે છે, હજારો વર્ષો સુધી હોમ કરે છે, તેનાં આ બધાં જ કર્મો નાશવાન છે. આ 'અક્ષર'ને જાણ્યા વગર કોઈ પણ આ લોકમાં મૃત્યુ પામે છે, તે દયનીય છે. કૃપણ છે અને જે આ 'અક્ષર'ને જાણી આ લોકમાં મૃત્યુ પામે છે તે બ્રાહ્મણ છે. (બૃહદારણ્યકોપનિષદ ૩/૪-૫-૭/૮)

અર્જુન ક્ષત્રિય શ્રેણીનો સાધક છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે ક્ષત્રિય શ્રેણીના સાધક માટે યુદ્ધ સિવાય કલ્યાણકારી કોઈ અન્ય માર્ગ છે જ નહિ. પ્રશ્ન એ થાય કે ક્ષત્રિય છે ખરા ? લોકો ઘણું કરીને આનો અર્થ સમાજમાં જન્મથી પેદા થયેલો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, શૂદ્ર એવો જ કરે છે. આને જ ચાર વર્ણો માની લીધા છે, પરંતુ એમ નથી. શ્રીકૃષ્ણે પોતે જ ક્ષત્રિય શું ? વર્ણ શું ? તે બતાવ્યું છે. અહીં એમણે માત્ર ક્ષત્રિયનું નામ લીધું અને આગળ અઢારમા અધ્યાય સુધી આ પ્રશ્નનું સમાધાન રજૂ કરતાં ખરેખર વર્ણ શું છે? અને એમાં પરિવર્તન કઈ રીતે થાય છે તે સમજાવ્યું છે.

શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે — "**चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं**"- ચારે વર્ણોની રચના મેં જ કરી છે. તો શું એમણે માણસોના ભાગલા પાડ્યા ? શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે નહિ '**गुणकर्मविभागशः**' - ગુણોના માધ્યમથી કર્મોના ચાર ભાગમાં વિભાજિત કર્યા. જોવાનું એ છે કે જના ભાગલા પાડ્યા તે કર્મ શું છે ? ગુણ પરિવર્તનશીલ છે. સાધનાની ઉચિત પ્રક્રિયા દ્વારા- તામસીથી રાજસી અને રાજસીથી સાત્ત્વિક ગુણોમાં પ્રવેશ થતો જાય છે. છેવટે બ્રાહ્મણસ્વભાવ બની જાય છે. તે સમયે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરાવનારી બધી જ યોગ્યતાઓ તે સાધકમાં આવતી હોય છે. વર્ણ સંબંધી પ્રશ્ન અહીંથી આરંભ પામી છેક અઢારમા અધ્યાયમાં જઈને પૂર્ણ થાય છે.

શ્રી કૃષ્ણની માન્યતા છે — "**श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्तत्स्वनुष्ठितात्**"- સ્વભાવથી ઉત્પન્ન આ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાની ક્ષમતા જે સ્તરની હોય, ભલે તે ગુણરહિત શૂદ્ર શ્રેણીની પણ હોય, તોપણ તે પરમ કલ્યાણ કરે છે, કારણ કે તમે ક્રમશઃ ત્યાંથી જ તમારો વિકાસ સાધો છો. તેના કરતાં આગળ વધેલાઓની નકલ કરીને સાધક નષ્ટ થઈ જાય છે. અર્જુન ક્ષત્રિય શ્રેણીનો સાધક હતો. માટે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, "હે અર્જુન, પોતાના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી તારી આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવાની ક્ષમતાને જોઈને પણ તું ભય પામવાને યોગ્ય નથી. આનાથી વધીને ક્ષત્રિય માટે બીજું કોઈ વધુ કલ્યાણકારી કાર્ય છે જ નહિ." આના ઉપર પ્રકાશ પાડતાં પુનઃ યોગેશ્વર કહે છે —

यद्च्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीद्शम् ॥ ३२ ॥

પાર્થિવ શરીરને જ રથ બનાવીને અચૂક લક્ષ્યવેધી અર્જુન ! અનાયાસ પ્રાપ્ત થયેલા સ્વર્ગનાં ઉઘાડાં દ્વાર સમાન આવા યુદ્ધને ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિય જ પ્રાપ્ત કરે છે. ક્ષત્રિય શ્રેણીના સાધકમાં ત્રણે ગુણોને કાપવાની ક્ષમતા છે. તેના માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘાડાં છે, કારણ કે તે શ્રેણીમાં દૈવી સંપદ પૂર્ણપણે ઉપાર્જિત થયેલી હોય છે. સ્વરમાં વિચરવાની તેનામાં ક્ષમતા હોય છે. આ જ સ્વર્ગનું ઊઘડેલું દ્વાર છે. ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિય ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું આવું યુદ્ધ પામે છે, કારણ કે એનામાં જ આ સંઘર્ષની ક્ષમતા છે.

દુનિયામાં યુદ્ધો તો થતાં જ હોય છે. આખું વિશ્વ લડે છે, પ્રત્યેક જાતિ લડે છે, પરંતુ શાશ્વત વિજય તો જીત મેળવનારાઓને પણ નથી મળતો. આ તો અરસપરસનો બદલો છે. જે બીજાને જેટલું દબાવે છે, કાળાન્તરે એને પણ એટલું જ દબાવવું પડે છે. આ તો કેવો વિજય જેમાં ઇન્દ્રિયોને શોષી લેનાર શોક જ હંમેશાં શેષ રહે ! અંતમાં શરીર પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. વાસ્તવિક સંઘર્ષ તો ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો છે. એમાં એકવાર વિજય થઈ ગયા પછી પ્રકૃતિનો સદા માટે નિરોધ અને પરમ પુરુષ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. આ એવો વિજય છે, જેમાં પછી કદી હાર નથી.

अथ चेत्तत्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

અને જો તું આ 'ધર્મયુક્ત સંગ્રામ' અર્થાત્ શાશ્વત સનાતન પરમધર્મ પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવનારું ધર્મયુદ્ધ નહીં કરે તો 'સ્વધર્મ' અર્થાત્ સ્વભાવગત્ સંઘર્ષ કરવાની ક્ષમતા, ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થવાની ક્ષમતાને ખોઈને પાપ અર્થાત્ આવાગમન અને અપકીર્તિને પામીશ. અપકીર્તિ ઉપર પ્રકાશ ફેંકતા કહે છે —

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।
संभवितस्य चाकीर्तिर्मरणाद्तिरिच च्यते ॥ ३४ ॥

સૌ લોકો ઘણા કાળ સુધી તારી અપકીર્તિની વાતો કરશે. આજ પણ પદચ્યુત થવાવાળા સૌ મહાત્માઓમાં વિશ્વામિત્ર, પારાશર, નિમિ, શૃંગી વગેરેની ગણના થાય છે. ઘણા સાધકો પોતાના ધર્મ ઉપર વિચારે છે કે

લોકો આપણને શું કહેશે ? આવો ભાવ પણ સાધનામાં સહાયક હોય છે. આથી સાધનામાં લાગ્યા રહેવા માટે પ્રેરણા મળે છે. થોડે ઘણે અંશે આ ભાવ પણ સાથ આપે છે. સન્માનનીય પુરુષ માટે તો અપકીર્તિ મરણથી પણ વિશેષ હોય છે.

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम ॥ ३५ ॥

જે મહારથીઓની નજરમાં તું આટલો આદરપાત્ર થઈ હવે તુચ્છતાને પામીશ, તે મહારથીઓ તને ભયના કારણે યુદ્ધથી નાસી ગયેલો માનશે. મહારથી કોણ ? આ માર્ગ પર મહાન પરિશ્રમથી આગળ વધનારો સાધક મહારથી છે. એ જ રીતે એટલા જ પરિશ્રમથી અવિદ્યા તરફ ખેંચનારા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે પણ મહારથીઓ છે. જેઓ સાધક પ્રશંસનીય છે એવું તારું બહુમાન કરતાં હતાં તેમની નજરમાંથી પણ તું નીચે ઊતરી જઈશ. આટલું જ નહિ પરંતુ...

अवाच्यवादांश्च बहुत्विदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्व सामर्थ्यं ततो दुःखतंर नु किम् ॥ ३६ ॥

વેરી લોકો તારા પરાક્રમની નિંદા કરતાં ન કહેવાનાં વચનો પણ કહેશે. એક દોષ આવે છે, તો ચારે બાજુથી નિંદા અને બૂરાઈઓની ઝડી વરસે છે. ન કહેવા યોગ્ય વચનો પણ કહેવાય છે. આનાથી વધારે બીજું દુઃખ શું હોઈ શકે ? માટે —

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्षस्ये महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

આ યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામીશ તો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરીશ, સ્વરમાં વિચરવાની ક્ષમતા રહેશે. શ્વાસની બહારની પ્રકૃતિમાં વિચરવાની ધારાઓ બંધ થશે. પરમદેવ પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવનારી દૈવી સંપદ હૃદયમાં સંપૂર્ણ રીતે વહેવા લાગશે. અથવા આ સંઘર્ષમાં જીતવાથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થશે. માટે હે અર્જુન, યુદ્ધ નિશ્ચય કરીને ઊભો થા.

ઘણું કરીને લોકો આ શ્લોકનો અર્થ એમ સમજે છે કે, આ યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામીશ તો સ્વર્ગમાં જઈશ અને જીતીશ તો પૃથ્વી ભોગવીશ, પરંતુ તમને સ્મરણ હશે કે અર્જુન કહી ચૂક્યો છે, "ભગવન્, પૃથ્વી જ નહિ પરંતુ ત્રિલોકનું સામ્રાજય અને દેવોનું સ્વામિત્વ અર્થાત્ ઈન્દ્રપદ પ્રાપ્ત થાય તોપણ ઈન્દ્રિયોને સૂકવી નાખનારા મારા આ શોકને દૂર કરી શકે એવો ઉપાય મને દેખાતો નથી. જો આ બધું મળવાનું હોય તોય હે ગોવિંદ, હું યુદ્ધ કદાપિ નહિ કરું." જો આટલા ઉપરથી પણ શ્રીકૃષ્ણ કહેત કે 'અર્જુન, લડ, જીતીશ તો પૃથ્વી ભોગવીશ, હારીશ તો સ્વર્ગનો નાગરિક બનીશ. તો શ્રીકૃષ્ણ તેને શું આપી દે છે ? અર્જુન તો આનાથી પણ આગળના સત્ય, શ્રેય (પરમ કલ્યાણ)ની' ઈચ્છાવાળો શિષ્ય હતો. તેને સદ્‌ગુરુદેવ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના આ સંઘર્ષમાં જો શરીરનો સમય પૂરો થઈ જાય અને લક્ષ સુધી પહોંચી ન શકાય, તો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરીશ,અથવા સ્વરમાં વિચરણ કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરીશ. દૈવી સંપદ હૃદયમાં સ્થિર થશે અને આ શરીરના રહેતાં રહેતાં જ સંઘર્ષમાં સફળ થઈ જવાશે, તો **માહિમ** -સૌથી મહાન બ્રહ્મના મહિમાને માણી શકીશ. મહામહિમ - સર્વોચ્ચ, ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લઈશ. જીતીશ તો સર્વસ્વ એટલે કે મહામહિત્વને પામીશ અને હારીશ તો દેવત્વ - બંને હાથમાં લાડુ રહેશે. લાભમાંય લાભ અને હાનીમાંય લાભ છે. વળી આ વિચાર પર ફરી ભાર મૂકતાં કહે છે-

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयो।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

આ રીતે સુખ-દુઃખ, લાભ-હાનિ, જય-પરાજયને સમાન સમજીને તું યુદ્ધ માટે તૈયાર થા. યુદ્ધ કરવાથી તું પાપ પ્રાપ્ત નહિ કરે. અર્થાત્ સુખમાં સર્વસ્વ અને હાનિમાં પણ દેવત્વ છે. વિજયમાં મહામહિમ સ્થિતિ અને પરાજયમાં દૈવી સંપદ પર અધિકાર છે. આ પ્રમાણે તું પોતાનાં લાભ-હાનિ સારી રીતે જાતે જ સમજીને યુદ્ધ માટે તૈયાર થા. લડવામાં જે બંને વસ્તુઓ છે. લડીશ તો પાપ અર્થાત્ આવાગમનને પ્રાપ્ત નહિ થાય. માટે તું યુદ્ધ માટે તૈયાર થા.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु।
बुद्धया युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

પાર્થ, આ બુદ્ધિ તારા માટે જ્ઞાનયોગના વિષયમાં કહેવાઈ છે. કઈ બુદ્ધિ ? આ જ કે તું યુદ્ધ કર. જ્ઞાનયોગમાં આટલું જ છે કે પોતાની હસ્તી જોઈને, લાભ-હાનિનો સારી રીતે વિચાર કરીને કે જીતીશું તો ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિ અને હારીશું તો દેવત્વ, વિજયમાં સર્વસ્વ અને પરાજયમાં દેવત્વ - બંને બાજુએ લાભ છે. યુદ્ધ નહીં કરો તો આપણને સહુ કાયર કહેશે, ભયથી ભાગેલા માનશે, અપકીર્તિ થશે, આ રીતે પોતાના અસ્તિત્વને સામે મૂકી જાતે વિચાર કરી યુદ્ધમાં અગ્રેસર થવું એ જ જ્ઞાનયોગ છે.

લોકમાં ઘણું કરીને એવી ભ્રાન્તિ હોય છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં કર્મ (યુદ્ધ) નથી કરવું પડતું. તેઓ કહે છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં કર્મ નથી. હું તો 'શુદ્ધ છુ', 'બુદ્ધ છું', 'ચૈતન્ય છું, ' '**अहं ब्रह्मास्मि**', 'ગુણ ગુણમાં જ વર્તે છે' - એવું માનીને હાથ જોડી બેસી રહે છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અનુસાર આ જ્ઞાનયોગ નથી. જ્ઞાનયોગમાં પણ તે જ કર્મો કરવાનાં હોય છે જે નિષ્કામ કર્મયોગમાં કરવામાં આવે છે. બંનેમાં ફક્ત બદ્ધિનો, દૃષ્ટિકોણનો તફાવત છે. જ્ઞાનમાર્ગી પોતાની સ્થિતિ સમજીને, પોતાના પર આધાર રાખીને કર્મ કરે છે, જ્યારે નિષ્કામ કર્મયોગી ઈષ્ટનો આશ્રિત બનીને કર્મ કરે છે. 'કરવું' બંને માર્ગોમાં છે અને તે કર્મ પણ એક જ છે. બંને માર્ગોમાં તે કરવામાં આવે છે. માત્ર કર્મ કરવાના બે દૃષ્ટિકોણ જુદા છે.

અર્જુન ! આ જ બુદ્ધિને તું કર્મયોગના વિષયમાં સંભાળ. એમાં જોડાયેલો તું કર્મોનાં બંધનોનો સારી રીતે નાશ કરી શકીશ. અહીં શ્રીકૃષ્ણે 'કર્મ'નો ઉલ્લેખ પહેલી જ વાર કર્યો, પરંતુ કર્મ શું છે એ તો બતાવ્યું જ નથી. હવે કર્મ શું છે તે કહેતાં પહેલાં તેની વિશેષતાઓ બતાવે છે.

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

આ નિષ્કામ કર્મયોગમાં આરંભનો અર્થાત્ મળે બીજનો નાશ નથી થતો. (સીમિત ફલરૂપી દોષ નથી. માટે આ નિષ્કામ કર્મનો, આ કર્મથી સંપાદિત ધર્મનું થોડું પણ સાધન જન્મ-મૃત્યુરૂપી મહાન ભયથી ઉગારી લે

છે. તમે આ ધર્મને સમજો અને તેના પર બે ડગલાં ચાલીને જુઓ. સદ્‌ગૃસ્થ આશ્રમમાં રહીને પણ ચાલી શકે છે. સાધકો તો ચાલતા જ હોય છે.) બીજ પણ નાકી દે, તો અર્જુન, બીજનો નાશ થતો નથી. પ્રકૃતિમાં કોઈ જ ક્ષમતા નથી. સત્યને નિર્મૂળ કરી દઈ શકે એવું કોઈ શસ્ત્ર નથી. પ્રકૃતિ કેવળ આવરણ નાખી શકે છે, કંઈક વિલંબ કરી શકે છે. પરંતુ સાધનના આરંભને મિટાવી દઈ શકતી નથી.

આગળ જતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે સૌ પાપીઓમાં પણ સૌથી મોટો પાપી કેમ ન હોય, જ્ઞાનરૂપી નૌકા દ્વારા નિઃશંક પાર થઈ જાય છે. બરાબર તે જ વાત અહીં કરે છે. અર્જુન, નિષ્કામ કર્મયોગનું બીજરોપણ માત્ર પણ કરી દે, તો તે બીજનો કદી નાસ થતો નથી. વિપરીત ફળરૂપી દોષ પણ આમાં હોતો નથી કે તમને સ્વર્ગ, રિદ્ધિ, સિદ્ધિ સુધી પહોંચાડીને છોડી દે. તમે આ સાધના ભલે છોડી દો, પરંતુ આ સાધના તમારો ઉદ્ધાર કરીને જ જંપશે. આ નિષ્કામ કર્મયોગનું થોડુંક સાધન પણ જન્મ-મૃત્યુના મહાન ભયથી ઉગારી લે છે. '**अनेक जन्मसंसिद्धिस्ततो याति परां गतिम्**' - કર્મનું આ બીજારોપણ અનેક જન્મો પછી પણ જ્યાં પરમધામ છે, પરમગતિ છે, ત્યાં લઈ જશે. આ જ ક્રમમાં આગળ કહે છે -

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

અર્જુન, આ નિષ્કામ કર્મયોગમાં ક્રિયાત્મક બુદ્ધિ એક જ છે. ક્રિયા એક છે, અને પરિણામ પણ એક જ છે. આત્મિક સંપત્તિ જ સ્થિર સંપત્તિ છે. આ સંપત્તિ પ્રકૃતિનાં દ્વંદ્વમાં ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત કરવાનો વ્યવસાય છે. આ વ્યવસાય અથવા નિશ્ચયાત્મક ક્રિયા પણ એક જ છે; તો પછી કેટલાક લોકો ઘણી ક્રિયાઓ બતાવે છે તેનું શું ? શું તેઓ ભજન નથી કરતા ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે - હા, તેઓ ભજન નથી કરતા. તે પુરુષોની બુદ્ધિ અનંત શાખાઓવાળી હોય છે, આથી અનંત ક્રિયાઓનો વિસ્તાર કરી લે છે.

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

પાર્થ, તેઓ '**कामात्मानः**' - ઇચ્છાઓથી યુક્ત, '**वेदवादरताः**': - વેદનાં વાક્યમાં અનુરક્ત, '**स्वर्गपराः**' - સ્વર્ગને જ પરમ લક્ષ્ય માનનારા અને તેનાથી આગળ કશું છે જ નહિ એમ કહેનારા અવિવેકી લોકો જન્મ-મૃત્યુરૂપી ફળ આપનાર, ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે ઘણી બધી ક્રિયાઓનો વિસ્તાર કરી લે છે અને બનાવટી શોભાયુક્ત વાણીમાં વ્યક્ત પણ કરે છે. અર્થાત્ અવિવેકીની બુદ્ધિ અનંત ભેદવાળી હોય છે. તે ફળ આપનારા વાક્યમાં અનુરક્ત રહે છે, વેદનાં વાક્યોને જ પ્રમાણ માને છે. સ્વર્ગને જ શ્રેષ્ઠ માને છે. તેમની બુદ્ધિ અનેક ભેદવાળી હોય છે તેથી અનંત ક્રિયાઓની રચના કરી લે છે. આવા લોકો નામ તો પરમતત્ત્વ પરમાત્માનું જ લે છે, પરંતુ તેની આડમાં અનંત ક્રિયાઓનો વિસ્તાર કરી લે છે. તો શું અનંત ક્રિયાઓ કર્મ નથી ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે - નહિ, અનંત ક્રિયાઓ કર્મ નથી. તો તે એક નિશ્ચિત ક્રિયા શું છે ? શ્રીકૃષ્ણ અહીં આ બતાવતા નથી. અહીં તો માત્ર આટલું જ કહે છે કે અવિવેકીઓની બુદ્ધિ અનંત શાખાવાળી હોય છે, તેથી તેઓ અનંત ક્રિયાઓનો વિસ્તાર કરી લે છે. તેઓ માત્ર વિસ્તાર જ નથી કરતા, પરંતુ અલંકારી પદ્ધતિથી તેને વ્યક્ત પણ કરે છે. તેનો પ્રભાવ કેવો હોય છે ?

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेत्तसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

તેમની વાણીની અસર જેના જેના ચિત્ત પર પડે છે, અર્જુન, તેઓ કંઈ મેળવતા તો નથી, પરંતુ તેમની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે. તે વાણી દ્વારા હણાઈ ગયેલાં ચિત્તવાળાનાં અને ભોગ-ઐશ્વર્યની આસક્તિવાળા-ઓનાં અંતઃકરણમાં ક્રિયાત્મક બુદ્ધિ ટકતી નથી. ઈષ્ટમાં સમાધિસ્થ કરનારી નિશ્ચયાત્મક ક્રિયા એમનામાં રહેતી નથી.

આવા અવિવેકીઓની વાણી કોણ સાંભળે છે ? ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં આસક્તિવાળા જ સાંભળે છે. અધિકારી સાંભળતો નથી. આવા પુરુષોમાં સમ અને આદિતત્ત્વમાં પ્રવેશ અપાવનારી નિશ્ચયાત્મક ક્રિયાવાળી બુદ્ધિ નથી હોતી.

પ્રશ્ન થાય છે કે **वेदवादरता** - વેદનાં વચનોમાં જેઓ અનુરક્ત છે શું તેઓ પણ ભૂલ કરે છે ? આ વિષે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

અર્જુન, '**त्रैगुण्यविषया वेदाः**' - વેદ ત્રણ ગુણ સુધી જ પ્રકાશ આપે છે. એની આગળની સ્થિતિ તેઓ નથી જાણતા. માટે જ '**निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन**' - અર્જુન, તું ત્રણે ગુણો પરથી ઊઠ, અર્થાત્ વેદોના કાર્યક્ષેત્રથી આગળ વધ. કઈ રીતે વધી શકાય ? આ વિશે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે - '**निर्द्वन्द्व**' - સુખ-દુઃખનાં દ્વંદ્વોથી રહિત, નિત્ય સત્ય વસ્તુમાં સ્થિત અને યોગક્ષેમને ન ઈચ્છતો આત્મપરાયણ બન. આ રીતે ઉપર ઊઠ. પ્રશ્ન થાય છે કે આપણે જ ઊઠીએ કે કોઈ વેદ કરતાં પણ ઉપર ઊઠ્યાં છે ખરાં ? શ્રી કૃષ્ણ કહે છે, 'જે કોઈ આગળ ઊઠે છે તે બ્રહ્મને જાણે છે અને જે બ્રહ્મને જાણે છે તે વિપ્ર છે.'

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

ચોમેરથી પરિપૂર્ણ જળાશય પ્રાપ્ત થયા પછી મનુષ્યને નાના જળાશયની જેટલી જરૂરિયાત રહે છે, તે જ પ્રકારે બ્રહ્મને સારી રીતે જાણનારા બ્રાહ્મણોને પણ વેદોની એટલી જ જરૂર રહે છે. તાત્પર્ય એ કે જે વેદોથી ઉપર ઊઠે છે, તે બ્રહ્મને જાણે છે તે જ બ્રાહ્મણ છે. અર્થાત્ તું વેદોથી ઉપર ઊઠ અને બ્રાહ્મણ બન.

અર્જુન ક્ષત્રિય હતો. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે, બ્રાહ્મણ બન. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વચ્ચે વર્ણ સ્વભાવની ક્ષમતાઓના નામ છે. તે કર્મપ્રધાન છે; નહિ કે જન્મથી નિર્ધારિત થનારી કોઈ રૂઢિ. જેને ગંગાની ધારા સુલભ છે, તેને ક્ષુદ્ર જળાશયોનો શો ખપ ? કોઈ તેમાં શૌચક્રિયા કરે છે, તો કોઈ પશુઓને નવડાવે છે. આથી બીજો કોઈ વિશેષ ઉપયોગ નથી. આ જ પ્રમાણે બ્રહ્મને સાક્ષાત્ પિછાણનારા તે વિપ્ર મહાપુરુષને તે બ્રાહ્મણને વેદોથી એટલું જ પ્રયોજન શેષ રહી જાય છે. પ્રયોજન રહે છે જરૂર. વેદ રહે છે, કારણ કે પાછળ આવનારાઓ માટે તેનો ઉપયોગ છે. ત્યાંથી જ ચર્ચાનો આરંભ થશે. આ ઉપરાંત યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ 'કર્મ' કરતી વખતે રાખવાની સાવચેતીઓનું પ્રતિપાદન કરે છે.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्तवकर्मणि ॥ ४७ ॥

કર્મ કરવામાં જ તારો અધિકાર છે; ફળમાં ક્યારેય નહિ. એવું સમજ કે ફળ છે જ નહિ. ફળની વાસનાવાળો પણ ન બન અને કર્મ કરવામાં તારી અશ્રદ્ધા પણ ન હજો.

અત્યાર સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ૩૯મા શ્લોકમાં પહેલી જ વાર કર્મનો ઉલ્લેખ કર્યો. પરંતુ તે કર્મ શું છે અને તેને કઈ રીતે કરવું એ નથી બતાવ્યું. તે કર્મની વિશેષતાઓ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

(૧) અર્જુન, આ કર્મ દ્વારા જ તું કર્મના બંધનોથી સારી રીતે છૂટી જઈશ.

(૨) અર્જુન, આમાં આરંભનો અર્થાત્ બીજનો નાશ નથી. શરૂઆત કરી દે, તો પ્રકૃતિ પાસે કોઈ ઉપાય નથી કે તેનો નાશ કરી શકે.

(૩) અર્જુન, એમાં સીમિત ફળરૂપી દોષ પણ નથી કે સ્વર્ગ, રિદ્ધિ-સિદ્ધિઓમાં ફસાવી દે.

(૪) અર્જુન, આ કર્મનું થોડુંક પણ સાધન-જન્મ મરણના ભયથી ઉદ્ધાર કરાવનારું હોય છે.

પરંતુ હજી સુધી એમણે કર્મ શું છે ? કઈ રીતે કરવામાં આવે ? એ વિષે કંઈ બતાવ્યું નથી. આ જ અધ્યાયના ૪૧ શ્લોકમાં તેમણે બતાવ્યું છે કે

(૫) અર્જુન, આમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ એક જ છે. ક્રિયા એક જ છે, તો શું બહુ ક્રિયાવાળા ભજન નથી કરતા ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે — તેઓ કર્મ નથી કરતા. આનું કારણ બતાવતા કહે છે — અવિવેકીઓની બુદ્ધિ અનંત શાખાઓવાળી હોય છે. તેથી તેઓ અનંત ક્રિયાઓનો વિસ્તાર કરી દે છે. તેઓ બનાવટી શોભાયુક્ત વાણીમાં આ ક્રિયાઓને વ્યક્ત પણ કરે છે. એમની વાણીની અસર જેમના ચિત્ત પર પડે છે તેમની બુદ્ધિ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે, માટે નિશ્ચયાત્મક ક્રિયા એક જ છે પણ હજી એ નથી બતાવ્યું કે ક્રિયા કઈ છે ?

સુડતાલીસમાં શ્લોકમાં તેમણે કહ્યું — અર્જુન, કર્મ કરવામાં જ તારો અધિકાર છે. ફળમાં નહિ. ફળની વાસનાવાળો ન બન અને કર્મ કરવામાં તારી અશ્રદ્ધા પણ ન હજો, અર્થાત્ નિરંતર કર્મ કરવા માટે તેમાં જ લીન થઈને કર્મ કર, પરંતુ તે કર્મ છે શું ? એ જણાવ્યું નથી. મોટા ભાગે આ જ શ્લોકને ટાંકીને લોકો કહે છે — કંઈ પણ કરો માત્ર ફળની ઇચ્છા ન કરો. થઈ ગયો નિષ્કામ કર્મયોગ. પરંતુ અત્યાર સુધી શ્રીકૃષ્ણે એ પણ બતાવ્યું જ નથી કે તે કર્મ કયું છે જે કરવામાં આવે. અહીં કેવળ કર્મની વિશેષતાઓ ઉપર પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે કે કર્મ શું આપે છે અને કર્મ કરતી વખતે કઈ સાવચેતીઓ રાખવી જોઈએ ? આ વિશે પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો પ્રશ્ન તો યથાવત્ રહ્યો છે. એને શ્રી યોગેશ્વર આગળના અધ્યાય ત્રણ-ચારમાં સ્પષ્ટ કરશે.

ફરી પાછો આ વિષય પર ભાર મૂકે છે —

योगस्थः कुरु कर्माणि संङ्गं त्यक्त्वा धनंजय।
सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

આસક્તિ અને સંગદોષને છોડીને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન ભાવ રાખીને, યોગમાં સ્થિર રહીને કર્મ કર. કયું કર્મ ? નિષ્કામ કર્મ કર **'समत्वं योग उच्चयते ।'** આ સમત્વનો ભાવ જ યોગ કહેવાય છે. વિષમતા જેમાં ન હોય, એવા ભાવને સમત્વ કહેવાય છે. રિદ્ધિ- સિદ્ધિઓ વિષમ બનાવે છે. આસક્તિ આપણને વિષમ બનાવે છે. ફળની ઇચ્છા વિષમતા પેદા કરે છે, માટે ફળની વાસના ન હોય છતાં પણ કર્મ કરવામાં અશ્રદ્ધા પણ ન હોય. જોયેલી- સાંભળેલી બધી વસ્તુઓમાં આસક્તિનો ત્યાગ કરીને પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિના વિષયમાં ન વિચારીને કેવળ યોગમાં સ્થિર રહીને કર્મ કર. યોગથી ચિત્ત ચલાયમાન ન હો.

યોગ એક પરાકાષ્ઠાની સ્થિતિ છે, અને એક આરંભની સ્થિતિ પણ હોય છે. પ્રારંભમાં પણ આપણી દૃષ્ટિ લક્ષ્ય પર જ રહેવી જોઈએ. માટે યોગ ઉપર દૃષ્ટિ રાખતાં કર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ. સમત્વ ભાવ અર્થાત્ સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમભાવ જ યોગ કહેવાય છે.જેને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ વિચલિત ન કરી શકે, વિષમતા જેમાં પેદા થતી નથી આવો ભાવ થવાથી સમત્વ યોગ

કહેવાય છે. તે ઈષ્ટથી સમત્વ અપાવે છે માટે તેને સમત્વ યોગ કહે છે. કામનાઓનો સર્વથા ત્યાગ છે, માટે જ આને નિષ્કામ કર્મયોગ કહેવાય છે. કર્મ કરવાનું છે માટે આને કર્મ યોગ કહે છે. પરમાત્મા સાથે મેળાપ કરાવે છે માટે આનું નામ યોગ અર્થાત્ મેળ છે.આમાં બૌદ્ધિક સ્તર પર ધ્યાન રાખવું પડે છે કે સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમભાવ રહે, આસક્તિ ન હો, ફળની વાસના આવવા ન પામે. તેથી જ આને નિષ્કામ કર્મયોગ, બુદ્ધિયોગ પણ કહે છે.

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

ધનંજય, '**अवरं कर्म**' - નિકૃષ્ટ કર્મ, વાસનાવાળું કર્મ, બુદ્ધિયોગથી અત્યંત દૂર છે. ફળની ઈચ્છાવાળો કૃપણ છે, તે આત્માની સાથે ઉદારતાથી નથી વર્તતો. માટે સમત્વ બુદ્ધિયોગનો આશ્રય ગ્રહણ કર. જેવી કામના હોય તેવું ફળ મળી પણ જાય, તો તેને ભોગવવા માટે શરીરને ધારણ કરવું પડે. આવગમન બન્યું તો કલ્યાણ કેવું ? સાધકે તો મોક્ષની પણ ઈચ્છા ન રાખવી જોઈએ, કારણ કે વાસનાઓથી મુક્ત થવું એ જ મોક્ષ છે. ફળની પ્રાપ્તિનું ચિંતન કરવાથી સાધકનો સમય વ્યર્થ નષ્ટ થઈ જાય છે. ફળ પ્રાપ્ત થતાં પણ તે તેજ જાળમાં ફસાઈ પડે છે. તેની સાધના સમાપ્ત થઈ જાય છે, આગળ તે ભજન શા માટે કરે ? ત્યાંથી તે રખડી પડે છે. માટે સમત્વ બુદ્ધિથી યોગનું આચરણ કરવું જોઈએ.

જ્ઞાનમાર્ગને પણ શ્રીકૃષ્ણે બુદ્ધિયોગ કહ્યો છે. ''અર્જુન, આ બુદ્ધિ તારા માટે જ્ઞાનયોગના વિષયમાં કહેવાઈ છે'' અને અહીં નિષ્કામ કર્મયોગને પણ બુદ્ધિયોગ કહેવામાં આવ્યો છે. વાસ્તવમાં બંનેમાં બુદ્ધિના દૃષ્ટિકોણનો જ તફાવત છે. તેમાં લાભ-હાનિની નોંધ રાખી તેને તપાસતાં રહેવું પડે છે. આમાં પણ બૌદ્ધિક સ્તર પર સમત્વ જાળવવું પડે છે. માટે જ આને સમત્વ બુદ્ધિયોગ કહેવામાં આવ્યો છે. માટે ધનંજય, તું બુદ્ધિયોગનો આશ્રય લે; કારણ કે ફળની વાસનાવાળા અત્યંત કૃપણ હોય છે.

बुद्धियुकतो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

સમત્વબુદ્ધિયુક્ત પુરુષ પાપ-પુણ્ય બંનેને આ લોકમાં જ ત્યાગી દે છે. તેનાથી લિપ્ત થતા નથી. માટે સમત્વ બુદ્ધિયોગ માટે પ્રયત્ન કર. **'योग कर्मसु कौशलम्'** — સમત્વ બુદ્ધિ સાથે કરેલું કર્મનું આચરણ-કૌશલ જ 'યોગ' છે.

સંસારમાં કર્મો કરવાના બે દૃષ્ટિકોણ પ્રચલિત છે. લોકો કર્મ કરે છે, તો તેનું ફળ પણ અવશ્ય ઇચ્છે છે. અથવા ફળ ન મળે તો, કર્મ કરવા જ નથી માગતા, પરંતુ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ આ કર્મોને બંધનકર્તા બતાવીને 'આરાધના'ને એકમાત્ર કર્મ માને છે. આ અધ્યાયમાં એમણે કર્મનું નામ જ લીધું. અધ્યાય ત્રણના નવમા શ્લોકમાં તેની પરિભાષા આપવામાં આવી અને ચોથા અધ્યાયમાં કર્મના સ્વરૂપ પર વિસ્તારથી પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણે સાંસારિક પરંપરાથી હટીને કર્મ કરવાની કળા બતાવી છે કે કર્મ તો કરો, શ્રદ્ધાપૂર્વક કરો; પરંતુ ફળના અધિકારને સ્વેચ્છાથી છોડી દો. ફળ જશે ક્યાં ? આ જ કર્મ કરવાનું કૌશલ છે. નિષ્કામ સાધનાની સમગ્ર શક્તિ આ પ્રમાણે કર્મમાં લાગેલી રહે છે. શરીર આરાધના માટે તો છે; આમ છતાં જિજ્ઞાસા સ્વાભાવિક છે કે શું હંમેશાં કર્મ જ કરતા રહેવું કે તેનું કોઈ પરિણામ પણ આવશે ? આ જોઈએ -

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्तवा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

બુદ્ધિયોગથી યુક્ત જ્ઞાનીજનો કર્મોથી ઉત્પન્ન ફળને ત્યાગીને જન્મ અને મૃત્યુના બંધનથી છૂટી જાય છે. તે નિર્દોષ અમૃતમય પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે.

અર્જુનની દૃષ્ટિ ત્રિલોકના સામ્રાજ્ય તથા દેવતાઓના સ્વામિત્વ સુધી જ મર્યાદિત હતી. ત્યાં સુધી તો તે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો ન હતો. અહીં શ્રીકૃષ્ણ નવીન તથ્ય ઉદ્‌ઘાટિત કરે છે કે આસક્તિરહિત કર્મ દ્વારા અનામય પદ પ્રાપ્ત થાય છે. નિષ્કામ કર્મયોગ પરમપદ અપાવે છે, જ્યાં મૃત્યુનો પ્રવેશ નથી. આવાં કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે.

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

જે કાળમાં તારી (પ્રત્યેક સાધકની) બુદ્ધિ મોહરૂપી કળણને સંપૂર્ણ રીતે પાર કરી લેશે, લેશમાત્ર પણ મોહ ન રહી જાય - ન પુત્રમાં, ન ધનમાં, ન પ્રતિષ્ઠામાં - આ બધાંની લાગણી જ્યારે છૂટી જશે, તે સમયે જે સાંભળવા યોગ્ય છે એને તું સાંભળી શકીશ અને સાંભળ્યા પ્રમાણે તું વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરીશ, અર્થાત્ તેને આચરણમાં મૂકી શકીશ. અત્યારે તો જે સાંભળવા લાયક છે તેને ન તો તું સાંભળી શક્યો છે અને આચરણનો તો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. આ જ યોગ્યતા ઉપર પુનઃ પ્રકાશ ફેંકે છે -

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थायस्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवापस्यसि ॥ ५३ ॥

અનેક પ્રકારના વેદ વાક્યોને સાંભળીને વિચલિત થયેલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે પરમાત્મા સ્વરૂપમાં સમાધિસ્થ થઈને અચળ, સ્થિર થઈ જશે ત્યારે તું સમત્વયોગને પ્રાપ્ત થઈશ. પૂર્ણ સમસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરીશ, જેને 'અનામય પરમપદ' કહે છે. આ જે યોગની પરાકાષ્ઠા છે અને આ જ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ છે. વેદોમાંથી માત્ર શિક્ષણ જ મળે છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે '**श्रुतिविप्रतिपन्ना**' - શ્રુતિઓના અનેક સિદ્ધાંતોને સાંભળવાથી બુદ્ધિ વિચલિત થઈ જાય છે. સિદ્ધાંત તો ઘણાય સાંભળ્યા, પરંતુ જે સાંભળવા યોગ્ય છે એનાથી લોકો દૂર રહે છે.

આ વિચલિત બુદ્ધિ જે સમયે સમાધિમાં સ્થિર થઈ જશે ત્યારે તું યોગની પરાકાષ્ઠારૂપ અમૃતપદને પ્રાપ્ત કરીશ. જેઓ અનામય પરમપદમાં સ્થિર છે, જેમની બુદ્ધિ સમાધિમાં સ્થિર થયેલી છે એવા મહાપુરુષો કેવા હોય તે વિષે જાણવા અર્જુન ઉત્સુક હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેણે પ્રશ્ન કર્યો :

अर्जुन उवाच :
स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४॥

'समाधीयते चितम् यस्मिन स आत्मा एव समाधिः' - જેમાં ચિત્તનું સમાધાન થાય તે આત્મા જ સમાધિ છે. અનાદિ તત્ત્વમાં જ જે સમત્વ પ્રાપ્ત કરી લે, તેને સમાધિસ્થ કહેવાય છે. અર્જુને પૂછ્યું - 'કેશવ, સમાધિસ્થ, સ્થિર બુદ્ધિવાળા મહાપુરુષનાં લક્ષણ કયાં ? આવા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ કઈ રીતે બોલે ? તે કઈ રીતે બેસે ? તે કઈ રીતે ચાલે ? - આવા ચાર પ્રશ્નો અર્જુને પૂછ્યા.' આથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો બતાવતાં કહ્યું -

श्री भगवानुवाच :

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

પાર્થ ! જ્યારે મનુષ્ય મનમાં રહેલી તમામ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરી દે છે ત્યારે તે આત્માથી જ આત્મામાં સંતુષ્ટ થયેલો સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવાથી જ આત્માનું દિગ્દર્શન થાય છે. એવા આત્મારામ, આત્મતૃપ્ત મહાપુરુષ જ સ્થિતપજ્ઞ છે.

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितिधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

દૈહિક, દૈવિક તથા ભૌતિક દુઃખોમાં જેમનું મન ઉદ્વિગ્ન નથી થતું, સુખોની પ્રાપ્તિમાં જેની સ્પૃહા રહી નથી તથા જેના રાગ, ભય, ક્રોધ નષ્ટ થઈ ગયા છે, મનનશીલતાની ચરમસીમા પર પહોંચેલો મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. એનાં અન્ય લક્ષણ બતાવે છે.

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्पाप्राप्य शुभाशुभम्।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

જે પુરુષ સર્વત્ર સ્નેહરહિત થઈને શુભ કે અશુભને પ્રાપ્ત થવાની ન તો પ્રસન્ન થાય છે, ન તો દ્વેષ કરે છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. શુભ તે છે, જે પરમાત્માસ્વરૂપમાં જોડે છે. અશુભ તે છે, જે પ્રકૃતિ તરફ લઈ જાય છે, પરંતુ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓથી ન તો પ્રસન્ન થાય છે, ન

તો પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓનો દ્વેષ કરે છે, કારણ કે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય વસ્તુ ન તો તેનાથી ભિન્ન છે અને ન તો પતિત કરવાવાળા વિકાર એના માટે છે, અર્થાત્ હવે સાધનથી તેને કોઈ પ્રયોજન નથી રહ્યું. આવી વ્યક્તિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે.

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रजा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

જેમ કાચબો પોતાનાં અંગોને સમેટી લે છે, ઠીક તે જ પ્રકારે આ પુરુષ જ્યારે બધી બાજુથી પોતાનાં અંગોને સમેટી લે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ભયને જોતાં જ જેમ કાચબો પોતાનું માથું અને પગ સમેટી લે છે, ઠીક તે જ પ્રમાણે જે પુરુષ વિષયોમાં વિચરતી ઇન્દ્રિયોને બધી બાજુએથી સમેટીને હૃદયદેશમાં નિરોધ કરી લે છે, તે કાળમાં તે પુરુષની બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે. પરંતુ આ એક દાખલો જ છે. ભયનો અણસાર દૂર થતાં જ કાચબો તો પોતાનાં અંગોને ફરીથી ફેલાવી દે છે. શું આ જ પ્રકારે સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષ પણ વિષયોમાં રસ લેવા લાગે છે ?

આ પર કહે છે —

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયને ગ્રહણ ન કરનારા પુરુષોના વિષય તો નિવૃત્ત થઈ જાય છે. કારણ કે, તેઓ ગ્રહણ નથી કરતા, પરંતુ તેમનો રાગ નિવૃત્ત થતો નથી. આસક્તિ રહી જાય છે. સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી સમેટી લેનારા નિષ્કામ કર્મીનો રાગ પણ "**परं दृष्ट्वा**" પરમતત્ત્વ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

મહાપુરુષ કાચબાની જેમ પોતાની ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં નથી ફેલાવતો. એક વાર જ્યારે ઇન્દ્રિયોને સમેટી લીધી તો સંસ્કાર જ મટી જાય છે. ફરીથી તે નીકળતા નથી. નિષ્કામ કર્મયોગના આચરણ દ્વારા પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ દર્શનની સાથે એ પુરુષનો વિષયો સાથે પણ રાગ

નિવૃત્ત થાય છે. લગભગ ચિંતન માર્ગમાં હઠ કરે છે. હઠથી ઇન્દ્રિયોને રોકીને તે વિષયોથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પરંતુ મનમાં તેનું ચિંતન, રાગ બની રહે છે. આ આસક્તિ '**परं दृष्ट्वा**' - પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી જ નિવૃત્ત થાય છે, તેની પહેલાં નહિ.-

'પૂજ્ય મહારાજજી' આ સંબંધમાં પોતાની એક ઘટના બતાવતા હતા. ગૃહત્યાગ પહેલાં તેમને ત્રણ-ચાર વાર આકાશવાણી થઈ. અમે પૂછ્યું"મહારાજજી, આપને આકાશવાણી કેમ થઈ ? અમને તો નથી થતી." ત્યારે મહારાજજીએ કહ્યું - '**हो ई शंका मोहूके भई रही ।**' અર્થાત્ એવી શંકા મને પણ થઈ હતી. ત્યારે અનુભવ્યું કે હું સાત જન્મથી સતત સાધુ છું. ચાર જન્મ તો માત્ર સાધુનો વેશ ધારણ કરી, તિલક લગાવી, ક્યાંક ભભૂતિ ચોળી, ક્યાંક કમંડળ લઈને વિહાર કરી રહ્યો. યોગ-ક્રિયાની કોઈ જાણકારી ન હતી; પરંતુ છેલ્લા ત્રણ જન્મથી તો જેવો હોવો જોઈએ તેવો સારો સાધુ છું. મારામાં યોગક્રિયા જાગ્રત હતી. ગયા જન્મમાં પાર ઊતરી જાત. નિવૃત્ત થવા માંડી હતી, પરંતુ બે ઇચ્છાઓ રહી ગઈ હતી. એક તો સ્ત્રી અને બીજુ ગાંજો. અંતર્મનમાં ઇચ્છાઓ હતી, પરંતુ બહારથી શરીર માં દઢ રાખ્યું. મનમાં વાસના હતી, માટે જન્મ લેવો પડ્યો. જન્મ લેતાં જ ભગવાને થોડા સમયમાં બધું જ બતાવીને નિવૃત્તિ અપાવી દીધી, બે લપાટ આપી અને સાધુ બનાવી દીધો.

ઠીક આ જ વાત શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોને ગ્રહણ નહિ કરનાર પુરુષના વિષયો તો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પરંતુ સાધના દ્વારા પરમપુરુષ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી જ તે વિષયોનો રાગ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, માટે જ્યાં સુધી સાક્ષાત્કાર ન થાય, 'કર્મ' કરવાનું છે.

उर कुछ प्रथम वासना रही । प्रभुपद प्रीति सरित सो बही ।
(रामचरितमानस ५/ ४८/ ६)

ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી સમેટી લેવાનું કામ ખૂબ કઠિન છે. આની ઉપર પ્રકાશ પાડતાં ભગવાન કહે છે -

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

કૌન્તેય ! પ્રયત્ન કરનારા મેધાવી પુરુષની ઇન્દ્રિયો તેના મને બળપૂર્વક હરી લે છે, વિચલિત કરી દે છે માટે -

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रजा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

તે બધી જ ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખી, યોગથી યુક્ત અને સમર્પણની સાથે મારા આશ્રિત બનો, કારણ કે જે પુરુષની ઇન્દ્રિયો વશમાં હોય છે તેની જ બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે. અહીં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ સાધનાના નિષેધાત્મક અવયવોની સાથે તેના વિધેયાત્મક પક્ષ પર પણ ભાર મૂકે છે. માત્ર સંયમ અને નિષેધથી ઇન્દ્રિયો વશમાં નથી થતી. સમર્પણની સાથે ઇષ્ટ-ચિંતન અનિવાર્ય છે. ઇષ્ટ-ચિંતનના અભાવમાં વિષય-ચિંતન થશે, જેનાં માઠાં પરિણામ શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં જ જોઈએ-

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

વિષયોનું ચિંતન કરનાર પુરુષની તે વિષયમાં આસક્તિ થઈ જાય છે. આસક્તિથી કામના ઉત્પન્ન થાય છે. કામના-પૂર્તિમાં અડચણ આવતાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધમાંથી શું જન્મે છે ?

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशादबुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

ક્રોધથી મૂઢતા અર્થાત્ અવિવેક ઉત્પન્ન થાય છે. નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુનો વિચાર નથી રહેતો. અવિવેકથી સ્મરણશક્તિ - સ્મૃતિ નાશ પામે છે. (જેમ અર્જુનને થયું .'**भ्रमतीव च मे मनः**' અને ગીતાના સમાપનમાં કહ્યું - '**नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा**' - 'શું કરું, શું ન કરું ?' એનો નિર્ણય નથી થઈ શકતો) સ્મૃતિ ભ્રમિત થવાથી યોગપરાયણ બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે; અને બુદ્ધિ નષ્ટ થતાં તે પુરુષ પોતાના શ્રેય-સાધનથી પતિત થઈ જાય છે.

અહીં શ્રીકૃષ્ણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે વિષયોનું ચિંતન કરવું ન જોઈએ. સાધકે નામ, રૂપ, લીલા અને ધામમાં ક્યાંય લાગેલા રહેવું જોઈએ. ભજનમાં શિથિલ થતાં મન વિષયો તરફ વહી જશે. વિષયોના ચિંતનથી આસક્તિ થઈ જાય છે. આસક્તિથી તે વિષયની કામના સાધકના અંતરમનમાં થવા લાગે છે. કામનાની પૂર્તિમાં અવરોધ આવતાં ક્રોધ, ક્રોધથી અવિવેક, અવિવેકથી સ્મૃતિભ્રંશ અને સ્મૃતિભ્રંશથી બુદ્ધિ નાશ થાય છે. નિષ્કામ કર્મયોગને બુદ્ધિનાશ કહ્યો છે; કારણ કે બુદ્ધિના સ્તરે અહીં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે કામનાઓ આવવી ન જોઈએ, ફળ છે જ નહિ. કામનાઓ આવતાં જ બુદ્ધિયોગ નષ્ટ થઈ જાય છે. - '**साधन करिय विचारहीन मन शुद्ध नहिं तैसे**' (વિનયપત્રિકા, પદક્રમાંક ૧૧૫/૩) વિચાર જરૂરી છે. વિચારશૂન્ય પુરુષ શ્રેયસાધનથી પતિત થઈ જાય છે. સાધનક્રમ તૂટી જાય છે; સર્વથા નષ્ટ થતો નથી. ભોગ પછી સાધન જ્યાં અવરોધાયું હતું ત્યાંથી પુનઃ શરૂ થાય છે.

આ તો વિષયાભિમુખ સાધકની ગતિ છે. સ્વાધીન અંતઃકરણવાળો સાધક કઈ ગતિ પામે છે. આ વિષે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

આત્મા વિધિ પામેલો પ્રત્યક્ષદર્શી મહાપુરુષ રાગદ્વેષથી રહિત, પોતાને વશ કરેલી ઇન્દ્રિયો દ્વારા '**विषयान चरन**' - વિષયોમાં વિચરતો હોવા છતાં '**प्रसादमधिगच्छति**' - અંતઃકરણની નિર્મળતા પ્રાપ્ત કરે છે. તે પોતાની ભાવ દૃષ્ટિમાં રહે છે. મહાપુરુષ માટે વિધિ-નિષેધ રહી જતા નથી. તેના માટે કશું અશુભ નથી રહેતું જેનાથી તે બચે; અને એના માટે કશું શુભ પણ નથી રહેતું, જેની તે કામના કરે.

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धि पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

ભગવાનનો પૂર્ણ કૃપા પ્રસાદ 'ભગવત્તા' પ્રાપ્ત થતાં એનાં બધાં દુઃખો નાશ પામે છે. '**दुखालयम् अशाश्वतम्**' સંસારનો અભાવ થઈ જાય છે, અને તે પ્રસન્નચિત્તવાળા પુરુષની બુદ્ધિ સત્વરે સરસ રીતે સ્થિર થઈ જાય છે. પરંતુ જે યોગયુક્ત નથી તેની દશા બતાવે છે.

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

યોગસાધન વિનાના પુરુષના અંતઃકરણમાં નિષ્કામ કર્મવાળી બુદ્ધિ હોતી નથી. આવા અયુક્તના અંતઃકરણમાં ભાવ પણ હોતા નથી. ભાવનારહિત પુરુષને શાંતિ કેવી? અને અશાંત પુરુષને સુખ કેવું ? યોગક્રિયા કરવાથી કંઈક દેખાવાથી જ ભાવ બને છે - '**जाने बिनु न होइ परतीति**' ભાવના વિના શાંતિ મળતી નથી. અને શાંતિ રહિત પુરુષને સુખ અથવા શાશ્વત, સનાતનની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

જળમાં નાવને પવન જેમ ખેંચી જઈને ગન્તવ્ય-જવાના સ્થળથી દૂર લઈ જાય છે, બરાબર તેવી જ રીતે વિષયોમાં વિચરતી ઇન્દ્રિયોમાં જે ઇન્દ્રિય સાથે મન હોય તે એક જ ઇન્દ્રિય તે અયુક્ત પુરુષની બુદ્ધિ હરી લે છે. તેથી યોગનું આચરણ અનિવાર્ય છે. ક્રિયાત્મક આચરણ પર શ્રીકૃષ્ણ ફરી ભાર મૂકે છે.

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

માટે હે મહાબાહો, જે પુરુષની ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી સર્વથા વશમાં કરી લેવાઈ છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે.'**बाहु**' કાર્યક્ષેત્રનું પ્રતીક છે. ભગવાન'**महाबाहु**' અને '**आजानुबाहु**' કહેવાય છે. તેન હાથ-પગ વગર જ સર્વત્ર કાર્ય કરે છે. એમાં જે પ્રવેશ મેળવે છે અથવા જે એની ભગવત્તા તરફ વળે છે, તે પણ મહાબાહુ છે. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન બંને મહાબાહુ કહેવાય છે.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

સંપૂર્ણ ભૂત-પ્રાણીઓ માટે તે પરમાત્મા રાત્રી સમાન છે, કારણ કે ન તો તે જોઈ શકાય છે, ન તો તેનો વિચાર પણ કામ આપે છે, તેથી તે

રાત્રી સમાન છે. તે રાત્રીમાં, પરમાત્મામાં સંયમી પુરુષ સારી રીતે જોઈ શકે છે, ચાલે છે, જાગે છે, કારણ કે ત્યાં તેની પકડ છે. યોગી ઈન્દ્રિયોના સંયમ દ્વારા એમાં પ્રવેશ મેળવે છે. જે નાશવંત સાંસારિક સુખભોગ માટે બધાં જ પ્રાણી રાત-દહાડો પરિશ્રમ કરે છે, યોગી માટે તે જ રાત્રી છે.

'रमा विलासु राम अनुरागी । तजत बमन जिमि जन बडभागी ।'
(रामचरितमानस २ /३२३ /८')

જે યોગી પરમાર્થ-પથમાં નિરંતર સજાગ અને ભૌતિક એષણાઓથી હંમેશાં નિઃસ્પૃહ હોય છે, તે જ પેલા ઈષ્ટમાં પ્રવેશ પામે છે. તે રહે છે તો સંસારમાં, પરંતુ સંસારનો એના ઉપર કશો પ્રભાવ નથી પડતો. મહાપુરુષની આ રહેણીનું ચિત્રણ જોઈએ -

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

જેમ ચારે બાજુથી પરિપૂર્ણ અચળ રહેલા સમુદ્રમાં નદીઓનાં પાણી પ્રવેશી તેને ચલાયમાન નથી કરતાં, બહુ વેગથી તેમાં સમાઈ જાય છે. ઠીક તે જ પ્રમાણે પરમાત્મામાં સ્થિત, સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષમાં સંપૂર્ણ ભોગ વિકાર કર્યા વગર જ સમાઈ જાય છે. આવો પુરુષ પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે, નહિ કે ભોગોની ઈચ્છા કરનારો.

ભયંકર વેગથી વહેતી સહસ્ત્ર નદીઓ પાકનો નાશ કરતી લોકોના જાનમાલને હણતી, નગરોને ડુબાડી દેતી, હાહાકાર મચાવતી બહુ જ વેગથી સમુદ્રમાં પડે છે, પરંતુ સમુદ્રને એક પણ ઇંચ ઉપર લાવી શકતી નથી. ન તો તેને ચલાયમાન કરી શકે છે, પરંતુ તેમાં જ સમાઈ જાય છે. ઠીક તે જ રીતે સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષ તરફ બધા જ ભોગ એટલા જ વેગથી આવે છે, પરંતુ એનામાં સમાઈ જાય છે. મહાપુરુષોમાં ના શુભ સંસ્કાર રેડી શકે છે, ન તો અશુભ. યોગીનાં કર્મ '**अशुक्ल**' અને '**अकृष्ण**' હોય છે. કારણ કે જે ચિત્ત પર સંસ્કાર પડે છે તેનો નિરોધ અને વિલીનીકરણ થઈ જાય છે. આની સાથે જ 'ભાગવતી' સ્થિતિ આવી ગઈ. હવે સંસ્કાર પડે તો પણ ક્યાં ? આ એક જ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના ઘણા પ્રશ્નોનું

સમાધાન કરી દીધું છે. તેની જિજ્ઞાસા હતી કે સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષનાં લક્ષણ શાં છે ? કઈ રીતે બોલે છે, કઈ રીતે બેસે છે, કઈ રીતે ચાલે છે? શ્રીકૃષ્ણે એક જ શબ્દમાં જવાબ આપ્યો કે તેઓ સમુદ્રવત્ હોય છે. તેમના માટે વિધિ-નિષેધ નથી હોતો કે આમ બેસો અને ન ચાલો. તેઓ જ પરમ શાન્તિને પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે તેઓ સંયમી છે. ભોગોની ઈચ્છાવાળા કદી શાન્તિ પામતા નથી. આના પર તે ફરી ભાર મૂકે છે.

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

જે પુરુષ બધી ઇચ્છાઓને ત્યાગીને '(**निर्मम**)' હું અને મારું એ ભાવ છોડી અહંકાર અને સ્પૃહારહિત થઈને વર્તે છે તે જ પરમશાન્તિને પ્રાપ્ત કરે છે, એના પછી તેણે કંઈ પણ મેળવવાનું શેષ રહેતું નથી.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

પાર્થ ! ઉપરોક્ત સ્થિતિ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલ પુરુષની સ્થિતિ છે. સમુદ્રવત્ એ મહાપુરુષોમાં વિષયો નદીઓની જેમ સમી જાય છે. તેઓ પૂર્ણ સંયમી અને પ્રત્યક્ષ રીતે પરમાત્મદર્શી છે, માત્ર '**अहं ब्रह्मास्मि**' વાંચી લેવાથી કે ગોખી લેવાથી આ સ્થિતિ નથી મળતી. સાધના કરીને જ આ બ્રહ્મની સ્થિતિને પામી શકાય છે. એવા મહાપુરુષો બ્રહ્મનિષ્ઠામાં સ્થિત રહેવાથી શરીરના અંતકાળમાં પણ બ્રહ્માનંદને જ પામે છે.

નિષ્કર્ષ :

ઘણી વાર કેટલાક લોકો કહે છે કે બીજા અધ્યાયમાં ગીતા પૂરી થઈ ગઈ પરંતુ કેવળ કર્મનું નામ માત્ર લેવાથી જ જો કર્મ પૂરું થઈ જતું હોય તો ગીતાનું સમાપન માની શકાય છે. આ અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે આ જ બતાવ્યું છે કે "અર્જુન નિષ્કામ કર્મની બાબતમાં તું સાંભળ, એ જાણીને તું સંસારબંધનથી છૂટી જઈશ. કર્મ કરવામાં તારો અધિકાર છે, ફળમાં ક્યારેય નહિ. કર્મ કરવા તું તત્પર થઈ જા. આના પરિણામે તું '**परं दृष्ट्वा**' પરમપુરુષનું દર્શન કરીને સ્થિતપ્રજ્ઞ બનીશ, પરમ શાંતિ પામીશ ! પરંતુ કર્મ શું તે નથી બતાવ્યું."

આ 'સાંખ્યયોગ' નામનો અધ્યાય નથી. આ નામ શાસ્ત્રકારે આપેલું નથી, પરંતુ ટીકાકારોએ આપેલું છે. તે પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર જ ગ્રહણ કરે છે. એમાં આશ્ચર્ય શું ?

આ અધ્યાયમાં કર્મની ગરિમા, કર્મ કરતાં રાખવાની સાવધાની અને સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો બતાવીને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના મનમાં કર્મ પ્રત્યે ઉત્કંઠા જાગ્રત કરી છે. તેને કેટલાક પ્રશ્નો આપ્યા છે. આત્મા શાશ્વત છે, સનાતન છે. એને જાણીને તત્ત્વશીલ બનો. એને પ્રાપ્ત કરવાના બે સાધન છે - **'ज्ञानयोग और निष्काम कर्मयोग'**

પોતાની શક્તિને સમજીને, હાનિ અને લાભનો સ્વયં નિર્ણય કરીને કર્મ આચરવું એ જ્ઞાનમાર્ગ છે. તથા ઈષ્ટના ભરોસે સમર્પણ કરીને તે જ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું તે નિષ્કામ કર્મમાર્ગ અથવા ભક્તિમાર્ગ છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસે આ બંનેનું ચિત્રણ આ પ્રમાણે કર્યું છે :

'मोरे प्रौढ तनय सम ग्यानी । बालक सुत सम दास अमानी ॥
जनहि मोर षल निज बल ताही । दुहुँ कहँ काम-क्रोध रिपु-आही॥
'रामचरित मानस ३ /४२ /८-९'

મને ભજનારા બે પ્રકારના લોકો છે. એક જ્ઞાનમાર્ગી, બીજો ભક્તિમાર્ગી. નિષ્કામ કર્મમાર્ગી અથવા ભક્તિમાર્ગી શરણાગત થઈને મારો આશ્રય લઈને ચાલે છે. જ્ઞાનયોગી પોતાની શક્તિ સામે રાખીને પોતાના હાનિ-લાભનો વિચાર કરીને પોતાના ભરોસે ચાલે છે. જોકે આ બંનેનો શત્રુ તો એક જ છે. જ્ઞાનમાર્ગીએ કામ, ક્રોધ વગેરે શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવાનો છે અને નિષ્કામ કર્મયોગીએ પણ એમની સામે લડવાનું છે. કામનાઓનો ત્યાગ તો બંને કરે છે. અને બંને માર્ગોમાં કરાતું કામ પણ એક જ છે. આ કર્મના પરિણામરૂપે પરમશાંતિ પ્રાપ્ત થશે.

પરંતુ કર્મ શું છે એ બતાવ્યું નથી. હવે આપણી સમક્ષ પણ કર્મ એક પ્રશ્ન છે. અર્જુનના મનમાં પણ કર્મ અંગે જિજ્ઞાસા થઈ. ત્રીજા અધ્યાયના આરંભમાં જ તેણે કર્મ વિષે પ્રશ્ન રજૂ કર્યો તેથી —

ॐ तत्सदिति श्रीमदभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'कर्मजिज्ञासा' नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥

આ રીતે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતારૂપી ઉપનિષદ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુન સંવાદમાં 'કર્મજિજ્ઞાસા' નામનો બીજો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद भगवद्‌गीतायाः 'यथार्थ गीता' भाष्ये 'कर्मजिज्ञासा'नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનંદકૃત શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના ભાષ્ય 'યથાર્થ ગીતા'માં 'કર્મજિજ્ઞાસા' નામનો બીજો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरि ॐ तत्सत् ॥